

Seminar in Israël en de Palestijnse gebieden

'Kijken en ontmoeten, leren en ervaren in het Heilige Land' Op reis – tussen politiek en pelgrimage

27 januari – 6 februari 2011

Eeuwout van der Linden

Vooraf

Donderdag 27 januari

Vertrek – Kibboets Massabe Sade

Vrijdag 28 januari

'Silent guide' Arthur du Mosch – Met Joodse gids Noam Tirosh naar de Bedoeïenen – Attia Alasam vertelt over zijn dorp Abu Tlol – Het Bedoeïenendorp Al-Arakib – Graf van Ben Goerion

Zaterdag 29 januari

Opgravingen van Tel Arad – Met Meta Floor door Hebron – Naar Betlehem – Lezing door Salem Munnahir – Een eerste evaluatie

Zondag 30 januari

Lezing van Bishara Awad in het Bethlehem Bible College – Wandeling langs de Muur –

Maandag 31 januari

Eerste rondleiding door Jeruzalem. Douwe op dreef – Vervolg van de rondleiding – Lezing door Beatrijce Brom

Dinsdag 1 februari

Tweede wandeling door Jeruzalem – Marion Kunstenaar – Jonathan Schiff

Woensdag 2 februari

Ophir Yarden – Meta Floor – De zoek en de muur – Dalia Landau-Ashkenazy – David Niehaus

Donderdag 3 februari 2011

Het graf van Mozes – Jericho – Opgravingen Bet She'an – Tabgha

Vrijdag 4 februari

Rabbin Tsvi Berger en de parasha van de week – Holocaustmuseum Lochamei Hagetaoth – Akko – Erev Sjabbat. Ontmoeting met betrokkenen bij Nes Ammim

Zaterdag 5 februari

Maha El-Taji Daghash – Melkitische priester Abuna Andrao – Elias Jabbour en het House of Hope – Evaluatie

Zondag 6 februari

Caesarea

Slotwoorden

En ik? – Deelnemers

Vooraf

Dit reisverslag heb ik ter plekke en gaandeweg geschreven. Het is een uitgebreid en gedetailleerd verslag geworden. Het is een manier om iets vast te kunnen houden van de vele indrukken, beelden, woorden, ontmoetingen met heel uiteenlopende mensen. Er staat veel in, maar zeker niet alles. De gesprekken (serieus tot aan de slappe lach) met de groepsleden tussendoor, aan tafel, in de bus, wandelend onderweg – het valt niet samen te vatten of is niet geschikt voor publicatie. Dit alles is niet meer dan een vluchtige, voorbijgaande indruk van een fascinerend, gek, diep verdeeld land met vele heel bijzondere mensen, en dat alles in een bijzondere tijd, met alle onrust in het Midden-Oosten. Al die indrukken neem ik op de een of andere manier mee op mijn eigen reis en zoektocht. Want naast een *factfinder* ben ik toch, net als zovele anderen, een pelgrim.

Donderdag 27 januari

Vertrek

Vanmorgen werd ik om twee uur 's nachts opgehaald door Truus Groenendijk uit Brouwershaven en Jaap van der Linden uit Goes. Ruim op tijd kwamen we op Schiphol aan. Voor mij was dit de start van de tweede reis op rij met Simon Schoon en Douwe van der Sluis. Precies een jaar geleden nam ik deel aan een seminar door hen georganiseerd. Tien jaar daarvoor, in 2000, volgde ik een Jeruzalemseminar van Douwe, getiteld 'De laatste dagen van Jeruzalem' en had ik aansluitend individueel studieverlof van drie weken in Jeruzalem. Eerder had ik met andere reizen Israël en de Palestijnse gebieden bezocht, ook Gaza. Waarom doe ik dit? Waarom weer zo'n reis? Mijn motieven krijg ik niet helemaal helder. Ja, ik ben al jaren gefascineerd door dit land. Het is het land van de Bijbel. Het is het land dat dagelijks in het nieuws is vanwege de conflictueuze situatie tussen Joden en Palestijnen. Het is een land dat onnoemelijk veel verschillende en totaal uiteenlopende groeperingen en bevolkingsgroepen kent. Een land van heel verschillende landschappen. Ben ik in het voetspoor van al die ontelbare 'heilig-land-lopers' een pelgrim? En wat zoek ik dan als pelgrim? Probeer ik meer zicht te krijgen op de immens ingewikkelde problematiek van het Midden-Oosten? Wil ik het 'Heilige Land' beter leren kennen en is dit land eigenlijk wel zo heilig? Of wil ik gewoon mijn oren en ogen wijd open zetten en zoveel mogelijk indrukken opdoen? Misschien is het gewoon wel een mengelmoes van dit alles. En juist dit biedt de reis. Zoals in de intro van het reisprogramma staat:

Wij willen een ontmoeting bemiddelen met de realiteit van het Land, dat 'heilig' heet. Een ontmoeting met mensen en meningen, aan beide kanten van de scheidslijn. 'Is er nog hoop?', vraagt men zich vaak af. Wij willen het de mensen ter plekke zelf vragen. Wij willen verhalen horen van verschillende kanten, verhalen die vaak onverzoenlijk tegenover elkaar staan, maar ook verhalen van hoop. Dus: kijken en ontmoeten, leren en ervaren. We doen op onze manier aan politieke *fact finding*, en zijn daarbij als 'heilige-land-lopers' ook een beetje pelgrims. We verblijven op vier plekken: In de Negev, in Bethlehem (West Bank), Jeruzalem en Nes Ammim.

Maar eerst moesten we in het land zien te komen. De groep vormde zich langzaam in de randen van de nacht. Simon probeerde de groep op eigen onnavolgbare wijze tot een eenheid te smeden: daarbij hoorde ook dat de groepsleden van tijd tot tijd zelfstandig aan hun lot werden overgelaten. Op cruciale momenten vonden we elkaar weer.

In Zürich draaide het vliegtuig van Swiss Air rondjes vanwege het aanvliegen van de vele privé-jets die op een Eurotop in Zwitserland afkwamen. Het vliegtuig naar Tel Aviv kreeg onverwacht vertraging doordat een passagier plotseling niet meer verder wilde, en er twee bagagestukken in de laadruimtes gezocht moesten worden. Een uur later dan gepland stegen we op.

Op Ben-Goerion was er de inmiddels vertrouwde lange rij bij de paspoortcontrole. Bij sommigen werd uitvoerig doorgevraagd. Ik mocht vrijwel direct door. Vermakelijk dat je een briefje krijgt met een stempel, dat je tien stappen verder weer bij het betreden van de bagagehal moet afgeven. Nog maar net door de paspoortcontrole, of Jaap de Lange was zijn pinpas alweer kwijt – ingeslikt door de automaat, was Douwe al naar de bus gebeend, stonden enkelen nog geld te pinnen en lag de groep voor een ge-

deelte uit elkaar. Eindelijk zat de hele groep in de bus, bij zomerse temperaturen van zo'n 22 graden en gingen de eerste lagen kleding uit. Ondertussen reden we door een steeds minder bebouwd landschap. In de schemering en donkerte konden we heuvels ontwaren met plotseling de lichtjes van de in de laatste jaren enorm gegroeide stad Beersheba (Be'er Sheva). Deze stad is vooral gegroeid door de vestiging van Russische Joden, van wie het nog maar de vraag is of ze allen werkelijk van Joodse origine zijn. Maar ja, wie en wat is Joods?

Kibboets Massabe Sade

We passeerden een hek van de kibboets Massabe Sade. Een groot terrein met gastenkamers en verblijven van de bewoners. Volgens onze reader zijn er zo'n 270 leden en kandidaten, met kinderen. We zagen er enkele toen we na de overvloedige maaltijd als een wat verdwaalde groep zochten naar de kiosk, met twee herders die volstrekt verschillende wegen insloegen. 'En zo hoort het ook,' zei Douwe. Onze eerste bijeenkomst was in een zaal bij het winkeltje. Onder muurschilderingen van muzikanten, wulpse figuren en stekelige cactussen zaten we in een grote kring en stelden we ons kort voor. Welke vraag zou je aan de mensen die je ontmoet willen stellen en neem je in deze tien dagen mee, vroeg Simon. Er volgden heel verschillende reacties. Sommigen hadden geen vragen, wilden alleen maar luisteren, zich openstellen. 'Het is zo lang geleden, dat ik hier geweest ben, ik zie wel wat er op mij afkomt.' Of: 'Ik kom hier voor het eerst. Het gesprekje met de winkelmevrouw is al als ontmoeting waardevol.' Een enkeling had geen vragen, maar was eerder sceptisch of er nog iets positiefs kon komen uit het conflict tussen Joden en Palestijnen. Een aantal vragen was er over het samenleven tussen Joden en Palestijnen: is er nog toekomst/perspectief? En hoe pakken ze het dan aan om de moed er in te houden? Wat kunnen wij doen? 'Wat doe ik hier eigenlijk?', vroeg iemand zich af. 'Waarom dit soort reizen? Waarom ga ik naar het Heilige Land en is dit land wel zo heilig?' 'Kun je nog iets ontdekken van het Oude Testament in het land?' Het viel me overigens op dat sommigen over 'Israëlieten' spraken in plaats van over 'Israëli's' of 'Joden'. Zo 'verraadt' je spraakgebruik vanuit welk perspectief je spreekt.

Vrijdag 28 januari

'Silent guide' Arthur du Mosch

Na het ontbijt gingen we vroeg de bus in, al 'foeterde' Douwe ons uit dat we veel te laat opgestaan waren. We maakten kennis met onze 'silent guide': de uit Nederland afkomstige Arthur du Mosch. Omdat zowel Simon als Douwe hun gidsdiploma niet hebben (daarvoor moet je Israëliisch staatsburger zijn en een driejarige opleiding gevolgd hebben), moet er een officiële gids aan boord zijn. Gelukkig was deze gids niet al te stil, want hij had interessante dingen te vertellen vanuit een opmerkelijke levensvisie. Hij vertelde gaandeweg de dag, ook in persoonlijke gesprekjes, dat hij 26 jaar geleden Israëliisch staatsburger was geworden, eigenlijk een beetje te snel omdat hij niet halachisch joods is en zijn joodse wortels tot vier generaties terug gaan. Sinds die tijd heeft hij een dubbel paspoort. Hij woont in het naburige Midreshet Ben Gurion en maakt deel uit van een messiaanse gemeente, deels bestaande uit messiasbelijdende Joden en deels uit 'heiden-joodse' christenen uit verschillende landen en continenten. Op mijn vraag waar deze gemeente bij hoorde, antwoordde hij: 'Bij Jezus'. Ik kreeg de indruk dat deze messiaanse gemeente vrij zelfstandig was en idealistisch. Hij neemt de Bijbel heel letterlijk wat betreft de profetische visioenen over een bloeiende woestijn. Het staat in de Bijbel en God heeft het beloofd, dus gebeurt het ook. Het land is bestemd voor de afstammelingen van de twaalf stammen (dus de huidige Joden als afstammelingen van Juda vormen slechts een deel van hen). Hoe zit het dan met de Bedoeïenen en andere Arabieren in dit gebied? Het antwoord klonk op zijn minst opmerkelijk: 'die zijn te gast'. Maar dat betekent niet dat ze geen rechten hebben. Hij is naar de Negev gekomen omdat dit gebied hem vanuit zijn studie als landbouwkundige interesseerde en omdat hij een roeping van Godswegen heeft. Hij ziet het als zijn taak om toe te werken naar het vruchtbaar maken van de woestijn en om bruggen te slaan tussen Joden, christenen en Arabieren. Behalve als gids kun je hem inhuren als je een toer door de woestijn wilt maken. Hij noemt zichzelf op zijn visitekaartje 'the Leopard Catcher' (zie ook www.art4tour.com). Hij doet me eerlijk gezegd denken aan Crocodile Dundee, met zijn grote hoed, zijn leren handschoenen, zijn kakikleurige kleding met enkele scheuren erin, en zijn handen met

grote littekens. Moeiteloos weet hij wetenswaardigheden over de woestijn te verbinden met fantasierijke bijbelse speculaties.

Zo vertelde hij dat het woord Negev 'Zuidland' betekent, maar ook 'afgedroogd, afdrogen'. Het is een gebied van zo'n 8000 km², een rotswoestijn die wanneer er voldoende neerslag valt kan bloeien. Hij wees ons op tamarisken, die toch kunnen opgroeien, niet zozeer door de weinige neerslag als wel door de dauw die blijkbaar voldoende vocht levert. Een dagelijks gebed in de woestijn is dan ook het gebed om dauw. Planten groeien er ook, zogenoemde halofieten, planten dus die goed gedijen bij een hoge zoutconcentratie.

Gaandeweg werd hij steeds enthousiaster, al bleef hij met rustige stem praten, die iemand deed denken aan Godfried Bomans. De Negev is een landbrug tussen drie continenten: Afrika, Azië en Europa. Talloze diersoorten kunnen er leven: gazelles, luipaarden, hyena's, wolven, egels, steenbokken, stekelvarkens, jakhalzen. Er zijn meer plantensoorten dan in Nederland, circa 2000. Van oudsher is het gebied uitermate belangrijk als een uitwisselingsgebied tussen verschillende culturen en ideeën. De tamtam in de Negev is het internet van vroeger. Zelfs in de huidige conflictsituaties is de woestijn een plaats van uitwisseling. Onze gids zag er een teken van hoop in: de meest onverzoenlijke partijen kunnen er via overleg nader tot elkaar komen. Samen kunnen ze de woestijn tot bloei brengen. Je moet maar durven dromen. Nu is overigens zo'n 80% militair oefenterrein.

Onze *silent guide* die dus regelmatig de stilte verbrak had allerlei vondsten vanuit het Hebreeuws. Het Hebreeuwse woord voor woestijn is *midbar*, dat afgeleid is van het woord *dabar* (woord, werk). Daarin ligt volgens hem een belofte van God verscholen: de woestijn zal bloeien. Zelden zo'n begeesterde gids gehoord.

Met Joodse gids Noam Tirosh naar de Bedoeïenen

We reden met de bus naar Beersheba, een stad die de laatste jaren uit zijn voegen in gebarsten door een geweldige bevolkingstoename van immigranten. De stad telt nu zo'n 380.000 inwoners en is een van de grootste universiteitssteden van Israël. En bovendien een *meltingpot* van diverse culturen. Dat zagen we al in het straatbeeld. We haalden een tweede gids voor vandaag op, de jonge Jood Noam Tirosh, een student politieke wetenschappen in Beersheba, die verbonden is aan een organisatie van Joden en Arabieren/Bedoeïenen: *the Negev Coexistence Forum for Civil Equality*, zie www.dukium.org. Doel van de organisatie is het opkomen voor de rechten van de Bedoeïenen, Arabische moslims (overigens van een vrij seculiere variant, ze doen er niet zoveel aan, volgens Noam dan). En misschien wel het belangrijkste doel: bruggen bouwen, handen ineen slaan. Waarom is hij als jonge Jood zo betrokken? Hij haalde een citaat aan, ik meen van Ben Goerion: 'Everybody should make his own place better', je doet wat je kan in je eigen omgeving om de levensomstandigheden van alle betrokkenen te verbeteren. Al in de bus vertelde Noam over de schrijnende situatie waarin de Bedoeïenen verkeren. Ik vul zijn informatie wat aan met de documentatie die hij meegaf. Ze zijn Israëliisch staatsburger, als Arabische moslims hebben ze Israëliische paspoorten, maar hun rechten zijn ver te zoeken, vooral als het om land gaat. De positie van de Bedoeïenen is onbekend en onderbelicht. Als ze al in het Israëliische nieuws komen, dan is dat vanwege de hoge criminaliteitscijfers of vanwege hun 'illegale' bouwactiviteiten. Bedoeïenen leven al vele honderden jaren in de Negev. In 1948 bedroeg het aantal Bedoeïenen zo'n 95.000. Na de onafhankelijksoorlog en de vestiging van de staat Israël bleven er nog maar circa 11.000 over, de meesten gingen of werden verdreven naar Egypte of Jordanië. Begin jaren vijftig werden de resterende Bedoeïenen door de Israëliische overheid gedwongen om te verhuizen naar een speciale en relatief kleine driehoek in de Oostelijke Negev: de Siyag, waar overigens ook al Bedoeïenen van ver vóór 1948 leefden. Ze vielen onder militair bestuur tot 1966. In de ontruimde gebieden werden Joodse *kibboetsim* en *moshavim* gevestigd. Het verlies van hun eigen land veroorzaakte trauma's bij de Bedoeïenen. Eind jaren zestig werd de eerste Bedoeïenensettlement op aanstichten van de overheid gebouwd: Tel Sheva. We zouden er later die dag voorbijrijden. De bedoeling was dat vele Bedoeïenen daar zouden gaan wonen. Dat gebeurde ook wel, maar velen weigerden en bleven wonen in niet-erkende dorpjes (*unrecognised villages*). Tel Sheva is een tamelijk grote en arme plaats, die schril afsteekt tegen de naburige rijke Joodse nederzetting Omer. Aan het eind van 2000 leefden ongeveer 115.400 personen in townships die door de overheid erkend waren. Circa 54.500 Bedoeïenen, vooral landeigenaren met hun gezinnen, leefden in niet-erkende dorpen, die je dus op geen enkele kaart tegenkomt en die op elk moment weggebulldozerd kunnen worden. De hele kwestie draait vooral om het bezit van land. De officiële politiek van Israël is dat de Bedoeïenen beter af zijn in steden, waar

ze mee kunnen profiteren van de modernisering. De Bedoeïenen zelf zien dat anders. Hun economische positie is zeer slecht. Velen zijn werkloos en in de niet-erkende dorpen zijn er geen voorzieningen.

Attia Alasam vertelt over zijn dorp Abu Tlol

We reden naar een van die niet-erkende dorpjes, althans naar een heuvel met uitzicht erop: het dorpje Abu Tlol, waar we kennis maakten met het hoofd ervan, Attia Alasam. In een lange zwarte jas gehuld vertelde hij in grote lijnen het bovenstaande schrijnende verhaal, dat vertaald werd door Noam. Over de driehoek waar Bedoeïenen gedwongen werden te leven, zei hij: 'Een maximum aantal mensen moest leven in een minimum aan land. Voor Joden lag dit anders: zij kregen een maximum aan land met een minimum aan mensen.' 'Hoe kan het', verzuchtte hij, 'dat Joodse privé-personen een boerderij kunnen krijgen in de woestijn, terwijl wij ontrecht worden?' Hij vertelde het verhaal van Bedoeïenen die in het leger dienden, zelfs bij de veiligheidsdienst hun beste krachten gaven, en die hun land moesten opgeven en voortdurend gedwarsboomd werden door de Israëlische overheid.

Er zijn twee soorten *unrecognised villages*, vertelde hij. Ten eerste zij dat de dorpen die al bestonden, maar die niet erkend worden en op geen enkele kaart voorkomen. Dorpen waar dus ook geen infrastructuur kan worden aangelegd, waar geen elektriciteit is, geen medische voorzieningen. En ten tweede zijn dat de dorpen die de Israëlische overheid wel heeft bedoeld voor bewoning door de Bedoeïenen, maar die ze in de praktijk toch niet echt erkent. 'De Israëlische overheid zou ons moeten beschouwen als gelijken,' betoogde Attia. Over zijn eigen dorp vertelde hij hoe moeizaam het was geweest om elektriciteit te krijgen voor de scholen van de kinderen. (Ondanks dat dorpen niet erkend worden is er wel een recht op onderwijs). Tot 1993 was die er namelijk niet. Er moest een proces tot aan de *supreme court* aan te pas komen om het recht op elektriciteit bij het onderwijs te verkrijgen. Maar de school werd niet aangesloten op het elektriciteitsnet, maar op een generator. Dat werd gedaan omdat anders het gevaar groot was dat de situatie permanent werd, dat het dorp vaste voet aan de grond kreeg. 'Dat was onzin', gebaarde Attia, 'ze hadden zo de stekker er uit kunnen trekken, maar nu zadelden ze ons wel op met duurdere elektriciteit'. Nu zijn er overigens nieuwe ontwikkelingen en 'dreigt' het dorp wel erkend te worden. 'Waarom moest dit nu zo lang duren en waarom moest de bevolking zo lijden?'

Er zijn nu 45 van deze niet-erkende dorpen. Investerings kunnen niet gedaan worden, omdat de overheid immers elk moment kan ingrijpen.

In de bus vertelde Noam, dat er in 2007 bij de VN een verdrag is aangenomen op de rechten van inheemse volkeren (*indigenous people*). In dit verdrag staat dat inheemse volkeren niet van hun land verdreven mogen worden, tenzij ze gecompenseerd worden. Vier landen weigerden om dit verdrag te ondertekenen: de V.S., Australië, Canada en Israël. President Obama heeft nu overigens aangekondigd dat de V.S. zullen gaan tekenen. Zou de woestijn toch een beetje gaan bloeien?

Het Bedoeïenendorp Al-Arakib

Na een korte plaspauze, waarbij sommigen van de gelegenheid gebruik maakten om koffie te drinken, reden we naar zo'n niet erkend dorp toe: Al Arakib. Dit dorp is in het afgelopen jaar tien keer (10!) door de overheid gebulldoerd. Het verhaal erachter is zeer bijzonder en illustratief. Al Arakib wordt beschouwd als een testcase voor hoe het verder zal kunnen gaan. Wat is het geval? Eerst iets over de geschiedenis. Het dorp bestond al ver vóór 1948. De begraafplaats bij het dorp dateert van 1916. In 1951 kwam het dorp onder militaire jurisdictie en bestuur. De inwoners werden gedwongen hun dorp te verlaten, onder het mom dat het maar voor zes maanden zou zijn vanwege militaire oefeningen. Deze belofte bleek loos te zijn. In de daarop volgende jaren probeerden de inwoners tevergeefs terug te keren. Ondertussen was het *Jewish National Fund* begonnen met het aanplanten van bomen in deze regio. Het doel leek sympathiek: de woestijn moest groener worden. Dit ging echter ten koste van de rechten van de bewoners van Al Arakib. Het was hun land waarop bomen geplant werden en zouden worden. De leden van de Al-Turi tribe en andere families namen actie en keerden in 2001 terug naar hun dorp. Ze herbouwden hun huizen. Samen met het *Negev Coexistence Forum for Civil Equality* strijden ze nu voor hun rechten. Het antwoord van de Israëlische overheid is hard: met bulldozers, geweld en vernietiging probeert ze de mensen het leven zuur te maken. De situatie is inmiddels nog complexer geworden. Het *Jewish National Fund* krijgt forse donaties via het evangelische en fundamentalistische zendstation *God TV* (<http://www.god.tv/>). Het zijn vooral evangelische Amerikanen die flink wat geld geven. Ze zijn ervan overtuigd dat Jezus uitgerekend in dit gebied zal terugkeren. Daarom

moeten er bomen geplant worden. Het schoot door me heen, dat Jezus dan ongetwijfeld de rechten van de Bedoeïenen zou erkennen, maar dit terzijde.

Met de joodse Noam liepen we het verwoeste dorp in. Vanwege het vrijdaggebed waren er talloze auto's vlak bij het kerkhof geparkeerd en zaten vele mannen op de grond in de buitenlucht te luisteren naar de imam. Een man van een jaar of dertig leidde ons in in de problematiek. De brutale acties van de overheid heeft desastreuze effecten op onze kinderen. 'Hoe kunnen ze vertrouwen hebben in de overheid die zoiets doet? Het enige wat ik wil is in vrede leven met mijn schapen en paarden, ik wil mijn land bewerken. Dit is mijn land, het land van mijn vader, mijn grootvader... Hoe moet het met onze kinderen? Ze kunnen alleen 's nachts werken op de computer, omdat de generatoren alleen 's nachts aanstaan.' 'Wij zijn niet het probleem,' schreeuwde hij bijna uit. 'Wij zijn geen boeven en leugenaars...'

We liepen langs de begraafplaats. Er waren geen huizen meer te zien. Alleen nog de resten van verbrande huizen en wat rommel. De meeste rommel was al weggehaald ter voorbereiding op het aanplanten van bomen. Wel stonden er her en der verspreid tenten, waarin vooral vrouwen bezig waren. In een van de laatste tenten ontmoeten we kort de sjeich van het dorp, sjeich Ibrahim. Kaarsrecht stond hij, vooral toen er foto's van hem gemaakt werden. Hij begon steeds sneller en feller in het Hebreeuws te spreken, dat vertaald werd door Douwe. 'Ik ben in 1958 hier geboren. Ik ging wel naar Tel Aviv en naar Haifa, maar mijn ouders woonden hier. Dit is mijn land. Ik ben burger van deze staat. We willen de hand uitstrekken.' Toen we weggingen, begon hij een heel verhaal en riep toen Douwe terug. 'Ik mag hier niet op de begraafplaats komen, ik mag helemaal niet in mijn dorp komen, maar als ik doodga, mag ik wel begraven worden op de begraafplaats hier, dat recht heb ik.' Met deze wrange woorden nam hij afscheid.

Graf van Ben Goerion

We lunchten bij een wegrestaurant. Ondertussen waren we door schitterende stukken woestijn gereden. Onze gids Arthur du Mosch vertelde dat we over zeer oude handels- en zijderoutes reden. We zouden nog naar de ruïnes van een oude Nabatiese stad gaan, bij de opgravingen van Avdat. Helaas bleek deze historische site al om drie uur in de middag dicht te gaan. Verlangend keken we naar de boven ons uit torenende burcht en stelden we ons voor hoe magnifiek het uitzicht daar moest zijn. Er werd snel een alternatief gevonden. Het graf van Ben Goerion met eveneens een zeer fraai uitzichtspunt. Even later stonden we voor twee graven, dat van David ben Goerion, de eerste premier van Israël, en zijn vrouw Paula. Bij beiden stonden de data vermeld, resp. 1886-1973 en 1892-1968. Interessant was het verdere opschrift: 'Hij ging naar het land in 1906'. De *alya*, de komst in het land, wordt als een cruciale datum beschouwd. Bij het uitzichtspunt, kijkend over de uitloper van Ein Avdat, de diep uitgesleten rivierbedding met een grootse blik op de heuvels erboven en erachter, barstte Douwe in een compleet hoorcollege los.

De stichting van de zionistische Joodse staat was een volstrekt novum, een unicum in de wereldgeschiedenis, vertelde hij. Het betekende bovendien een breuk met het verleden, het was in één woord revolutionair. Hoe was dit zo gekomen? Je had in de negentiende eeuw grofweg twee soorten Joden: de religieuze orthodoxe Joden en de socialistische Joden. Het was ook de tijd van het Joodse vraagstuk. In feite was de Joodse emancipatie mislukt. Er was zelfs een nieuw fenomeen ontstaan: het antisemitisme, dat ook een radicale breuk betekende met het verleden. Met een enkele uitzondering waren Joden in het verleden vervolgd alleen om hun godsdienst: anti-judaïsme. Ze konden zich altijd nog bekeren. Nu werden Joden vervolgd om iets waar ze niets aan konden doen: hun identiteit, hun Joodzijn: antisemitisme. Tijdens pogroms in Rusland en Oost-Europa kregen Joden het zwaar te verduren. Joden werden als zondebok gezien. Miljoenen Joden vertrokken naar de VS. Een kleine socialistische minderheid richtte de blik naar Palestina. Belangrijke figuur hierbij was de atheïstische Herzl, een seculiere Jood, die het zionisme door zijn geschriften en op het zionistische congres van 1860 een respectabel en diplomatiek gezicht wist te geven. Herzl verwoordde het verlangen om naar het land te gaan. Hij knoopte daarbij wonderlijk genoeg aan bij religieuze tradities zonder zelf religieus te zijn. Zo spreekt hij van *goela*, verlossing, zonder dat dit religieus wordt ingevuld. Maar hoe sticht je een Joodse staat? Wat is het verbindende in zo'n staat? Je kunt daarvoor niet bij de Talmoed terecht, gesteld dat je dat als seculiere Jood al zou willen. In de Talmoed wordt van alles bediscussieerd, maar niet de stichting van een staat.

Hevig gebarend – het trok zelfs de aandacht van twee jonge voorbijgangers – vertelde Douwe een anekdote ter illustratie van hoe moeilijk dit alles was. Als je twee Joden hebt, heb je drie synagogen. Eén waar de een heengaat, één waar de ander heengaat, en de derde waar geen van beiden heengaan. Wat heb je nodig om een zekere eenheid te smeden: mythen. Je zoekt naar nieuwe mythen om de vestiging van een volstrekt nieuwe staat te funderen. De mythe van Ben Goerion ontstond, werd verzonnen, maar deze fictie was nodig. Het was de mythe van de nieuwe mens, de nieuwe Jood, de pionier. Waar kon je meer pionier zijn dan in de Negev? Nu waren Joden overal geweest, maar in de Negev waren er weinig historische aanknopingspunten. Maar dit deerde niet. De Negev was een woestijn, en de nieuwe mens zou als pionier erin slagen om deze woestijn te laten bloeien. Niet door goddelijk ingrijpen, maar door menskracht en een sterke wil. Zo ontstond de mythe van de groene woestijn, die een breuk betekende met de *galoet*, de ballingschapsmentaliteit. Iemand als David ben Goerion, een megalomaan klein mannetje, was daarvoor nodig. Hij was bezeten van een groots idee, had een absolute visie en zette alles daarvoor opzij.

Nu is de staat dramatisch veranderd. De staat is cynischer geworden, er is niet meer die pioniersmentaliteit, het is een gewone staat geworden met alle problemen, conflicten, missers en uitglijders vandien. Het is niet meer het land waarvoor je wilt sterven, maar een land waarin je wilt leven. En dit is een les die Douwe ons steeds weer wil leren: je kunt dit land niet je eigen maatstaven opleggen vanuit een romantische visie van een heilig land. Israël is een gewoon land, maar wel een buitengewoon interessant land.

In de eetzaal waren in een aparte afdeling enkele tientallen inwoners van de kibboets Massabe Sade aangeschoven voor de sjabbesmaaltijd. In onze afdeling schoven enkele Joodse groepen aan die de sjabbat al zingend begonnen.

Zaterdag 29 januari

Opgravingen van Tel Arad

De lichte regenval en de dreiging van veel forsere regen maakte dat het programma er iets anders uitzag. We gingen naar de opgravingen van Tel Arad, niet ver van het moderne Arad, dat vooral bekend staat om zijn schone lucht en de verwerking van Dodezee mineralen. Douwe was in zijn element. Hij begon te vertellen en was bijna niet meer te stoppen.

Tel-Arad is een van de oudste opgravingsplaatsen van Israël. Er zijn ca. 20 opgravingslagen te vinden, waarvan de oudste terug gaat tot zo'n 5000 jaar voor de jaartelling. De geschiedenis kun je ruwweg verdelen in tweeën: de periode dat het een Kanaänitische stad was, van 3000-1000 voor de jaartelling, en de Israëlitische periode, waarbij Arad een fort is van het zuidrijk Juda. Het oude Arad bevond zich op de uiterste grens van het koninkrijk Juda. In Numeri 21 wordt verteld van de strijd met de Kanaänitische koning van Arad en de inname van de stad door de Israëlieten.

Enthousiast vertelde Douwe over de vondst van een archief, geschreven op potscherven die verschillende branden hebben doorstaan. Vooral de inscripties aan de commandant van fort Arad, Eljasib, in de periode net voor de inname van Jeruzalem door Nebukadnezar in 586 voor de jaartelling zijn interessant. Fort Arad lag op een belangrijke handelsroute, aan de uiterste grens van het koninkrijk Juda. Het was een verdedigingsplaats op de grens van cultuurland en woestijn. In de inscripties wordt o.a. gerept over het zenden van extra troepen vanwege de dreiging van Edom. Blijkbaar trokken de Edomieten op tegen Arad. Edom is later voor Joden de naam voor elke historische aartsvijand geworden, of het nu om Griekenland, Rome of Hitler ging. De naam Amalek, die ook in de Bijbel voorkomt is meer de naam voor de vijand überhaupt, ook de vijand van de eindtijd.

We stonden bij een diepe waterput, waar in de Kanaänitische tijd wachthuizen rondom stonden. De stad telde toen circa 8000-10.000 inwoners en was dus een flinke stad. Douwe liet voor onze ogen het paleis van de koning herrijzen, maar als hij dat over een andere steenhoop had gezegd, hadden we hem ook geloofd. In de tijd van de Israëlitische koningen bestond de stad niet meer. We zagen opgravingen, die tegenwoordig in vakken gedaan wordt, wat heel wat zorgvuldiger is dan de bulldozermethode van vroeger. In de burcht zelf waren de resten van een kleine tempel te zien, met een heilige der heiligen. Dat is zeker opmerkelijk omdat er eigenlijk maar één tempel kon zijn: die te Jeruzalem. Dat deze tempel ondanks de reformbewegingen van koning Hizkia en later koning Josia niet volledig verwoest

is, maar bedekt en misschien nog wel gebruikt, suggereert dat het religieuze leven op zijn minst bonter was dan de Bijbel suggereert. Op zich niet vreemd. In een tijd van toenemende dreiging van buitenlandse legers, waarbij Jeruzalem en zijn tempel ver weg zijn, kan immers de vraag opkomen tot wie je je moet wenden. Als je dan goden in eigen huis hebt, is dat wel zo gemakkelijk.

Met Meta Floor door Hebron

We reden door en kwamen aan in Hebron op de Westbank, waar we bij een korte lunch Meta Floor en vrijwilligster Margriet Westers ontmoetten, die ons verder op sleeptouw zouden nemen die middag. Meta Floor is namens de Protestantse Kerk werkzaam bij Sabeel (we komen daar later nog). Haar persoonlijke verhaal is, zoals ze dat later al wandelend vertelde, dat ze in 2000 vanuit *Near East Ministry* ging werken in Joods Jeruzalem, in de thuiszorg. Een heftig gesprek met een Palestijn, met wie ze het op dat moment helemaal oneens was, zette haar aan het denken. Ze ging anders aankijken tegen de situatie tussen Joden en Palestijnen, en dat maakte dat ze zich het lot van de Palestijnen meer en meer ging aantrekken. Terug in Nederland werd ze op het spoor van het werken bij Sabeel gezet en dat heeft haar gegrepen.

Meta vertelde dat Hebron een stad is met zo'n 160.000 inwoners onder Palestijns bestuur en onder Israëliësch militair bestuur. Dat laatste geldt voor de vier kleine settlements van zo'n 400 kolonisten in totaal die in de buurt van de Grot van de Patriarchen wonen in een sterk beveiligde afstering. In deze Grot van de Patriarchen of grot van Machpela (een benaming volgens de Joden) of *Haram el-Khalil* of de Ibrahimimoskee (zoals de moslims deze plaats noemen) liggen volgens de tradities de aartsvaders- en aartsmoeders begraven: Abraham, Sara, Izaäk, Rebekka, Jakob en Lea. De Joodse settlers worden beschermd door een groot aantal Israëliëse soldaten, terwijl ze zelf ook met machinegeweren rondlopen. In totaal zijn er zo'n 500.000 Joodse kolonisten op de Westbank (zo groot als Gelderland), waarvan de helft woont in Oost-Jeruzalem en de andere helft verspreid over de Westelijke Jordaanoever. In Hebron zijn de settlers er vooral vanuit sterk idealistische en militante motieven, met een religieuze fundering: het land is hen door God zelf gegeven en dat geeft hen het recht het te nemen van de Palestijnen die er volgens hen niets te zoeken hebben. De situatie in Hebron is helemaal op scherp gezet door de waanzinnige actie van Baruch Goldstein, die in 1994 de Ibrahimimoskee binnendrong en om zich heen schoot. Er vielen 29 doden en vele gewonden onder de biddende moslims.

Tegen een van de settlements aan ligt een huis, waarin het *Christian Peacemaker Teams* huisvesting heeft. We brachten er een bezoekje aan. Het CPT is een internationale organisatie die zich op vreedzame wijze inzet in conflictgebieden, waarbij Palestina/Hebron er zeker een van is (<http://www.cpt.org/>). Koerdistan, Colombia, en Canada zijn andere brandhaarden waar ze vertegenwoordigd zijn. We werden ontvangen door Paulette Schröder, een Franciscaanse zuster uit de VS, en Inger Styrbjörn, een Lutherse predikant uit Zweden. Paulette is een krachtige en bevlogen vrouw, met op haar t-shirt het motto van de organisatie waar ze deel van uitmaakt: 'Together the way.' In 1995 werd het *Christian Peacemakers Team* uitgenodigd om naar Hebron te komen. Het CPT heeft twee teams in Palestina: het *Al Khalil team* in Hebron, dat als doel heeft om het geweld te de-escaleren tussen Israëliëse soldaten, Joodse settlers en Palestijnen. En het *At-Tuwani team* dat vanaf 2004 bezig is om schoolkinderen, boeren en schaapherders te beschermen tegen aanvallen van de Joodse kolonisten.

Paulette vertelde hoe de situatie in het begin was, vanaf 1995 en hoe het vanaf 2000 escaleerde en de beperkingen voor de Palestijnse bevolking steeds stringenter werden. Ze ziet haar werk in de traditie van St. Franciscus, die zich op zijn unieke manier eveneens inzette voor vrede en verzoening. Paulette probeert in gesprek te komen met de jonge soldaten die overal rondlopen. Ze gaf een voorbeeld: toen ze eens een jonge soldaat een vrouw een stevige duw zag geven zodat ze op de grond viel, sprak ze hem aan. 'Stel dat dit je moeder was, zou je dit dan ook zo doen?' Op een vraag of er settlements werden ontmanteld, was ze duidelijk: nee. Er wordt onderscheid gemaakt tussen settlements (illegaal volgens internationaal recht, maar legaal volgens Israël) en outposts (illegaal volgens internationaal recht én volgens Israël). Alleen deze laatste worden soms voor de vorm ontmanteld, om vervolgens weer te worden opgebouwd. In de praktijk wordt er dus nauwelijks een settlement ontmanteld. De organisatie CPT heeft banden met zo'n 10 Joodse vredesorganisaties, waaronder *Breaking the silence* (oudsoldaten die een boekje open doen).

Op het dak liet Inger zien hoe er een brede straat loopt tussen de vier Joodse settlements, de Shohada-street, ook wel de '*sterilised street*' genoemd. Alleen Joden mogen daar komen. Dat er voordeuren van

Palestijnse woningen op uit komen, deert niet. Deze deuren zijn nu geblokkeerd, zodat de bewoners via andere wegen, soms zelfs via het dak, hun huizen in en uit moeten.

Met Meta en Margriet gingen we naar deze voor Palestijnen onbereikbare brede straat tussen de settlements en liepen we zo'n wijkje binnen, bespied door soldaten op uitkijkposten. We kwamen in een totaal andere wereld. Niet meer het getoeter van talloze auto's en taxi's, geen zoek en winkeltjes in alle soorten en maten, geen restaurantjes en karren met bloemkolen, maar spelende Joodse kinderen en in alle rust lopende orthodoxe Joden op deze sjabbat. Meta vertelde het verhaal van een documentaire, waarbij een journalist een tijd lang was opgetrokken met deze kolonisten. Een jongetje had triomfante-lijk tegen hem gezegd, dat hij later als hij groot was Arabieren zou doodschieten. De journalist confronteerde zijn moeder met deze uitspraak. In plaats van haar zoon te verontschuldigen of hem te corrigeren, zei ze dat ze trots op hem was. Hoe kan in deze situatie van haat en onoverbrugbare kloven ooit vrede komen? Je kunt alleen maar diepe bewondering hebben voor de moed en het vuur in mensen als Paulette, Inger, en Meta. Vrouwen die blijven geloven in de kracht van het protest en die zich solidair verklaren met mensen in de verdrukking.

Naar Betlehem

We stapten in de bus en reden richting Bethlehem. We reden over een zogenaamde kolonistenweg (een Palestijnse benaming), die alleen voor Joden bereikbaar is. In de buurt van Bethlehem en Jeruzalem kwamen we voorbij grote Joodse settlements: Gush Etzion. Meta vertelde dat de Westelijke Jordaanoever uit drie gebieden bestaat: gebied A dat valt onder Palestijnse autoriteit (zo'n 10%); gebied B dat valt onder het leger en de Palestijnse autoriteit en gebied C dat geheel valt onder Israëliische militair bestuur (zo'n 70%). Het geheel levert een ononverzichtelijke lappendeken op, waar de Palestijnen nauwelijks kunnen leven en geconcentreerd worden in een aantal steden. De situatie wordt nog wranger door de muur, dat in veel gevallen een hek is. Dit hek of deze muur wordt gezet op Palestijns gebied, vanuit Israël gezien buiten de groene lijn (de grenzen van de staat Israël voor 1967). De facto wordt dus nog een gedeelte van Palestijns gebied gewoon afgenomen. Je wordt niet veel vrolijker van dit soort verhalen.

Lezing door Salem Munahir

Na aankomst in ons hotel, Casa Nova, een fraai franciscaans hotel direct naast de Geboortekerk, kregen we de volgende lezing. Salem Munahir (ook geschreven als Salim J. Munayer), introduceerde bij ons zijn organisatie: *Musalaha Reconciliation Ministry*, een organisatie die zich erop toelegt Palestijnse christenen, Joden en messiasbelijdende Joden met elkaar in aanraking te brengen (<http://www.musalaha.org/>). *Musalaha* is een Arabisch woord dat 'verzoening' betekent, maar dat volgens de folder ook vergeving en *mediation* door een derde partij impliceert. Salem Munahir is een bevlogen, inspirerende evangelische man, die een getuigend verhaal vertelde. Hij begon met een gebed. Hij was geboren in Lydda, tegenwoordig Lod, in een Palestijns-christelijke familie met een Grieks-orthodoxe achtergrond. Toen Lydda in 1948 door Israël veroverd werd, was er sprake van moorden en verkrachtingen en werden mensen gedwongen hun huizen te verlaten. De familie Munahir en sommige andere families vonden een schuilplaats in een kerk van St. George, die nog door zijn (over)grootvader was gebouwd. De familie werd van een redelijk vermogende familie met land van de een op de andere dag vluchteling. Het was niet alleen het verlies van land, dat schokkend was. Er ging ook een cultuur van 'levantisch' christendom verloren (ruwweg het gebied ten oosten van de Middellandse Zee).

De familie kon zich toch nog ergens in Lydda vestigen. Salem vertelde hoe hij opgroeide en naar een Joodse *highschool* ging, en zich daar voor het eerst realiseerde dat hij christen was, en Palestijn. Hij ging naar een Bible College waar hij Jezus vond, zoals hij het verwoordde. Later ging hij les geven aan het *Bible College in Bethlehem* (wat precies is me niet duidelijk). Zijn geestelijke bewustwording werd gevormd door het Joods-Palestijnse conflict. Hij noemde een aantal struikelblokken in dit conflict, waar hij zelf in gesprekken met zijn studenten tegen aanliep. Telkens was de vraag daarbij: wat zou Jezus doen in een dergelijke situatie? Wat zou hij doen als hij te maken had met checkpoints? Welke houding zou hij innemen? Toen zijn studenten hem bij de eerste *intifada* (1987-1990) vertelden dat hun moslimvrienden stenen begonnen te gooien naar Israëliische soldaten, was de vraag: wat moeten wij doen? Als we geen stenen gooien zijn we verraders, maar als we wel stenen gooien, zijn we dan wel christelijk bezig? Wat zou Jezus doen?

Of hoe moesten zijn studenten de Bijbel lezen? In de Bijbel was er voortdurend sprake van Israël, maar het enige wat ze van Israël meemaakten, was geweld. Wat betekent dan het joodzijn van Jezus, als je enige kennismaking met Joden soldaten zijn?

Als je nadenkt over het Joods-Palestijnse conflict, dan is het zonder enige twijfel een zeer gecompliceerd conflict, waarbij er sprake is van een onbalans in de machtsverhoudingen, zei hij. De ene kant is bijzonder sterk, de ander uitermate zwak. Dat is een slechte uitgangspositie voor verzoening tussen twee partijen. Van beide kanten is er sprake van dehumanisering, een haat die hoog opblaait. De ander wordt gedemoniseerd. Het christelijk geloof is 'a tough faith', stelde hij, geen simpel geloof, omdat de kern ervan liefde is, het liefhebben van je vijand. En één ding weet je zeker: Joden en Palestijnen zullen hier blijven wonen, ze zijn tot elkaar veroordeeld.

Munahir vond zijn roeping in het omgaan met dit soort vragen en hij vond een antwoord in zijn geloof in Jezus. Niet een triomfalistisch geloof, maar een geloof in het kruis. Hij zag en ziet het als zijn taak om middels zijn organisatie mensen bij elkaar te brengen, tot verzoening te brengen. Het gaat om het ontwikkelen van een theologie van hoop en zegen. Als jouw theologie geen zegenrijke theologie voor je vijand is, dan heeft jouw theologie een probleem, stelde hij. Christenen hebben een belangrijke rol gespeeld in het ontstaan van het hele conflict, nu kunnen zij een heel belangrijke rol spelen in de oplossing ervan. Bijzondere inspiratie vond hij in het evangelie van Johannes, een evangelie van liefde. Met groepen trekt hij letterlijk de woestijn in: dat is een plaats waar het gaat om survival, je bent op elkaar aangewezen. Het is ook een neutrale plaats, zonder de beladenheid van de verschillende culturen en tradities, en het is een plaats waarbij vanuit geloof een nieuwe samenleving opgebouwd kan worden.

Het verhaal van Salem Munahir riep het nodige op. Ik bewonder zijn vuur en zijn visie. Het komt heel authentiek over. Zijn concentratie op een kruistheologie, doorleefd en zonder triomfalisme, inspireert. Er zitten ook tonen in zijn verhaal die minder bij mij oproepen. Misschien door het evangelische gehalte, waarbij alles op de kaart van het christelijke geloof wordt gezet. Hoe dan ook, elke druppel op de gloeiende plaat van haat en geweld die enige verkoeling kan brengen in deze verhitte context is meer dan welkom.

De maaltijd ging er goed in. Zelfs daar werden diepe gesprekken niet geschuwd. Het bier smaakte lekker.

Een eerste evaluatie

Alsof de dag niet lang genoeg was geweest, werd er nog een korte evaluatieronde gehouden. Simons vraag was simpel: 'Wat heeft je in de afgelopen dagen het meest geraakt?' De reacties waren bont en veelkleurig als de groep zelf: de o zo jonge soldaten; de werkelijkheid die zo veel harder dan verwacht is; de ontmoeting met de bedoeïenen, de joodse gids Noam; de sjeich Ibrahim; de inspirerende vrouw Paulette; de willekeur van de machthebbers; de kolonisten in Hebron en de joodse kinderen. Het was te veel om op te noemen. Nog maar twee dagen in dit land en de indrukken zijn nauwelijks bij te houden.

Zondag 30 januari

Regen. Forse regen en wind. Zo begint de dag en volgens de verwachtingen hebben we niet veel goeds te verwachten van het weer. Na het ontbijt liep ik de Geboortekerk in. Een bijzondere ervaring om zo dicht bij deze kerk te slapen. Het Franciscaanse Casa Nova hotel voor pelgrims is helemaal tegen het kerkcomplex aangebouwd.

In de Geboortekerk werd een Grieks-orthodoxe dienst gehouden. Terwijl ik luisterde naar de gezangen liep ik door naar de grot met de geboortester. Ook daar was een Grieks-orthodoxe dienst aan de gang. Ik wachtte en keek hoe de priester en zijn hulp alles weer opruimden, inclusief houten schotten van de geïmproviseerde ikonostase. De oude priester beklom een voor een de treden naar de kerk vanuit de grot. Hij dreigde elk moment te vallen. Een meisje van een jaar of tien schoot toe om hem te helpen, maar de oude baas wilde het allemaal zelf doen. Een ontroerend gezicht. Ik keek nog even naar de Grieks-orthodoxe dienst en ging toen naar de Franciscaanse kerk van St. Catharina, waar een mis aan de gang was. Ik gaf de vredegroet aan enkelen naast mij en ging toen weer naar buiten.

Tijd om met de groep naar de Evangelisch-Lutherse Christmas Church te gaan. Deze in 1886-1893 gebouwde kerk is de oudste Lutherse kerk in Palestina, waarvan het begin lag bij de komst van Duitse zendelingen in 1854. De toren schijnt in de vorm te zijn gemaakt van de typische hoedendracht van de vrouwen uit de negentiende eeuw. Ik heb er later eens naar gekeken: het moet een bijzondere mode zijn geweest. In het koor beelden de gebrandschilderde ramen het kerstverhaal uit. Met onze komst was de kerk al aardig gevuld. De voorganger was Rev.dr. Mitri Raheb. Hij is een contextueel theoloog, die zijn eigen context als Palestijns christen heel serieus neemt. Hij probeert de Arabische christelijke identiteit in Palestina en in zijn eigen gemeente te versterken. Op zijn eigen website legt hij dit verder uit (www.mitriraheb.org). Aan de kerk is een prachtig modern cultureel en religieus centrum verbonden, Diyar (www.diyar.ps), waarbij het doel is dat Palestijnen op verschillende manieren wortelen in de samenleving. Tijdens de dienst zat ik voor een bank met drie jonge Palestijnse vrouwen, die alle liederen uit volle borst meezongen. Ik werd bijna weggeblazen door hun mooie en krachtige gezang. De dienst zelf was in het Arabisch, maar met een Engels liturgieboekje speciaal voor gasten was het op de preek na goed te volgen. Het enige opvallende verstaanbare woord was 'Titanic', wat toch wel een zekere nieuwsgierigheid oproept bij een uitleg over Marcus 4: 35-41: Jezus in de boot tijdens een storm op zee.

We dronken koffie in een zaal naast de kerk en aten een falafel. In de middag werden we door een moslimgids, Walid Dal-al-Kurne, in de Geboortekerk rondgeleid. Walid is een wat gedrongen man met een gevoel voor humor. Toen we iets te hard lachten, keek hij angstig om zich heen of een van de priesters niet op hem af zou komen. Het kon ook bij zijn toneelspel horen. Hij vertelde kort iets over de geschiedenis van Bethlehem, waarbij uiteraard David en Jezus de voornaamste namen waren. Later, in 325, was het keizerin Helena, de moeder van Constantijn, die op deze plaats waar een lange christelijke presentie was geweest een kerk liet bouwen. Kerkvader Hieronymus vertaalde hier in een grot de Bijbel in het Latijn (*Vulgata*) rond 386. Aardig verhaal: de kerk werd niet verwoest bij de inval door de Perzen rond 614, omdat zij een fresco van de drie wijzen uit ... jawel het Oosten ontwaarden. Het oude plan van de kerk is een basilicavorm, die later o.a. door de kruisvaders werd uitgebouwd. Weer later bouwden de Franciscanen er een kerk tegenaan. Interessant is de status quo verdeling in de kerk: de Grieks-orthodoxen hebben het koor van de kerk, links ervan hebben de Armeens-orthodoxen een altaar. De Ethiopiërs en de Kopten mogen voor de viering van hun kerstfeest gebruik maken van een altaar dat vlak bij de Armeens-orthodoxen staat. De Franciscanen hebben hun eigen kerk. Onder deze kerk bevindt zich de grot van Jozef en de graven van de door Herodes vermoorde kinderen te Bethlehem. Daarnaast de grot van Hieronymus. Al te kritische vragen moet je op deze plaatsen maar niet stellen. Bij de stellige uitspraak van de gids dat in ieder geval iedereen het er over eens is dat Jezus hier geboren is, misschien niet precies op de plaats van de geboortester, maar dan toch wel binnen enkele meters er vandaan, kun je ook een heel andere theologische lezing geven. Het blijft een gegeven dat al heel erg lang tradities rond Jezus aan deze kerk verbonden zijn en dat er al tweeduizend jaar pelgrims naar deze plaats toegaan. Dat blijft bijzonder.

Lezing van Bishara Awad in het Bethlehem Bible College

Dwars door Bethlehem liepen we naar het *Bethlehem Bible College* (<http://www.bethbc.com/>), waar Palestijnse christenen door Palestijnse leraren worden opgeleid tot pastors, leraren op scholen, e.d. en waar een breder sociaal programma aan verbonden is. We werden ontvangen door Bishara Awad, de rector van het College. Hij is een oudere broer van Alex Awad, die ik vorig jaar hier gehoord heb en die een fraai boek over zijn familiegeschiedenis en de geschiedenis van de Palestijnen heeft geschreven: *Palestinian Memories; The Story of an Palestinian Mother and her People*. In 1979 ontstond het idee om te komen tot een Bible College en in de jaren daarna is het complex steeds meer uitgebreid. Een aparte loot is The Shepherd Society, die zich vooral toelegt op praktisch sociaal werk onder de armen. Bishara Awad sprak met veel humor en gebruikte anekdotes, maar ondertussen wees hij op de grote moeilijkheden waar Palestijnen mee te maken hebben. Er is geen vrede, er is bezetting, er is de Muur. Velen zijn werkloos. De situatie is tamelijk uitzichtloos. Er is een '*conflict of aspirations*': Joden willen wat anders dan moslims en Palestijnen, christenen hebben weer hun eigen aspiraties. Awad liet ons schrijnende uitspraken van Ben Goerion uit 1919 lezen: 'Er is geen oplossing voor dit conflict...' En in het rapport van de *Peel Commission* over Palestina uit 1957 sprak hetzelfde scepticisme. In snel tempo liet hij kaartjes zien, waarbij het Palestijnse gebied zienderogen minder werd.

In een aantal dia's ging hij verder in op theologische aspecten. Hij was – en terecht – zeer kritisch over de theologische uitgangspunten van de christen-zionisten. Volgens hen werkt God op twee sporen: het Israëliische-Joodse spoor en het kerkspoor. God kiest zonder meer voor Israël en de kerk, op veel te speculatieve gronden, vond hij. Wat zeggen christen zionisten?

- De Joden staan in een voorkeurspositie bij God, Hij gaf hen het beloofde land.
- Er is een direct doorlopende lijn van de Israëlieten naar de Joden.
- De Oudtestamentische profetieën worden vervuld in de moderne tijd.
- Gods plan heeft alles te maken met de vestiging van de staat Israël.
- De vestiging van de Joodse staat is een goddelijk wonder.
- Het huidige conflict wordt veroorzaakt door de Palestijnen, Arabieren en moslims die niet volgens Gods wil leven.
- Dat de Joden een Joodse tempel willen bouwen in de plaats van moslim heiligdommen heeft met God te maken.
- Aan het eind van de tijden zal er een grote oorlog uitbreken: Armageddon. Israël is daarin Gods oogappel.

Zijn al deze beloften van God in het Oude Testament onvoorwaardelijk? Nee, natuurlijk niet. Kijk maar eens naar Leviticus 20:22: 'Houd je aan al mijn bepalingen en regels en leef ze na, anders zal het land waarheen ik jullie breng om er te gaan wonen jullie uitbraken'. 'Wij zijn niet het probleem,' zei Awad. Op het laatst liet hij een dia zien met een alternatieve theologie. Daarin werd duidelijk dat het Oude Testament omgevormd wordt door het Nieuwe Testament. Voorbeelden: Als er sprake is van een volk, dan gaat het over Israël, en in het NT betekent Israël alle gelovigen. Staat er land in het OT, dan wordt het beloofde land bedoeld, en in het NT is dit het koninkrijk van God. De stad Jeruzalem in het OT wordt het nieuwe Jeruzalem in het NT. Met de tempel wordt de berg Zion bedoeld, maar in het NT wordt deze lokaliseerbare plaats opnieuw geïnterpreteerd als het nieuwe verbond in de harten van de gelovigen.

Awad is een inspirerende man. Ik volg hem in zijn kritiek op de ondermijnende theologie van christen-zionisten. Wel heb ik zo mijn twijfels bij zijn op zich heldere schema. Het lijkt een schema van de vervangingstheologie, waarbij de kerk in de plaats komt van Israël en het Oude Testament er eigenlijk niet meer toe doet. Toen ik hem daarover een vraag stelde, ontkende hij ten stelligste dat hij ook maar iets met vervangingstheologie te maken heeft. Vervolgens gaf hij wel aan dat iedereen welkom is bij Jezus, in de eerste plaats de Joden. Heeft hun godsdienst en identiteit dan geen eigen recht van bestaan? Hoewel hij het niet zei, zal zijn antwoord ongetwijfeld zijn dat alles vervuld moet worden in Christus, maar niet op een triomfantelijke manier. Voor hem is theologie een theologie van het kruis, van liefde. Het geloof in Jezus opent nieuwe mogelijkheden en nieuwe verhoudingen.

Wandeling langs de Muur

Douwe nam ons op sleeptouw naar de Muur. We liepen naar het graf van Rachel, dat aan alle kanten omringd is door de Muur. Andere namen daarvoor: het afscheidingshek, het veiligheidshek, of de apartheidsmuur. Welke naam je eraan geeft, vertelt waar je in het conflict staat. Douwe vertelde dat de Muur eigenlijk een verlegenheidsoplossing is van de staat Israël. Als je de ander niet meer ziet, is het probleem er niet meer. Het conflict moet je wegduwen. De Muur is als een litteken in het landschap. Met een lengte van zo'n 760 km lang is het hek twee keer zo lang als de grens, de groene lijn, wat aangeeft dat de Muur een heleboel land van Palestijnen extra wegneemt. Het merkwaardige van de Muur bij het graf van Rachel is, dat er gigantische deuren in zitten, die alleen opengaan als op 7 januari orthodoxe christenen hun kerstfeest vieren en over de hoofdstraat van Jeruzalem naar de Geboortekerk in Bethlehem trekken. Nog een staartje van de status quo regeling tussen de kerken waaraan ook de Israëliische overheid zich conformeert. Het riep de vraag op bij een van ons hoe het toch kan dat er altijd zoveel conflicten zijn rond heilige plaatsen. Met het nuchtere antwoord van Douwe: 'Hoe heiliger de plaatsen hoe meer omstreden.'

In de stromende regen liepen enkelen van ons terug. Op tv zagen we hoe de wereld rondom ons in brand staat. Protestdemonstraties in Egypte en Jordanië, Moebarak die zijn (politieke) leven niet zeker is.

Maandag 31 januari

Eerste rondleiding door Jeruzalem. Douwe op dreef

Gearriveerd in Jeruzalem. Op het dak van het Holyland Hotel kregen we een kort college van Douwe. Jeruzalem is een *borderline city*, in alle opzichten die je erbij kunt voorstellen. Het is een stad op de grens, de grens van cultuur en woestijn, de regengrens. Het is een stad die op 600 meter hoogte ligt, maar naar de Dode Zee toe daalt het niveau rap naar 400 meter onder de zeespiegel. Jeruzalem is vooral een stad op de grens van hemel en aarde, zo vertellen de mythen. Keer op keer benadrukt Douwe dat mythen geen sprookjes zijn, maar zingevende verhalen. Jeruzalem is een 'relaisstation' tussen hemel en aarde. Hier wordt Jakobs droom gesitueerd. Natuurlijk, Jakob kreeg zijn droom in Bethel, maar, zeggen de rabbijnen, Bethel betekent 'Huis van God' en waar kun je het huis van God vinden: in Jeruzalem. Hier is de hemelvaart van Jezus, maar ook die van de hemelreis van Mohammed. Jeruzalem ligt ook op de borderline van deze tijd en de toekomstige tijd, het is een metafoor van het begin en het einde. In Jeruzalem kun je ook echte borderliners tegenkomen, mensen die leven op de uitersten van het bestaan, met een fanatisme die je misschien alleen hier zo geconcentreerd kunt tegenkomen. Er is zelfs een naam voor: het Jeruzalemsyndroom. Jeruzalem is een eeuwige stad, het is de stad waar volgens de mythen de opstanding en het laatste oordeel plaatsvinden.

Er werden twee groepen gemaakt. De mensen die voor het eerst in Israël waren gingen mee met Simon. Douwe ging de iets meer ervarenen voor. Ik ging mee met Douwe. Er waren soms wat overlappingen met vorig jaar, de meeste dingen klonken toch weer nieuw of werden gewoon weer opgefrist. Jeruzalem ligt op twee heuvels, begon Douwe zijn verhaal bij de Herodespoort. Die heuvels worden omringd of doorsneden met dalen: het Kidrondal, het Gehennomdal en het vroegere kaasmakersdal.

Op de kaart kun je met enige inventiviteit in die drie dalen de Hebreeuwse letter *ש* terug vinden: *ש*. Dat is de beginletter van Sjaddai, de Machtige, waarmee God bedoeld wordt. Met andere woorden: God heeft met Jeruzalem zijn eigen imprint op deze aarde gezet. Je kunt het zo gek niet bedenken of er wordt een verhaal verteld met een bijpassende plaats erbij. Jeruzalem trekt alle verhalen naar zich toe.

We liepen door de Herodespoort naar Bethesda. In Johannes 5:1-9 komen we het verhaal tegen van een engel die het badwater van Bethesda beroert. Een man die al 38 jaar ziek was, weet erdoor genezing te vinden. De traditie verbindt dit verhaal aan deze plaats. Dat is nog niet zo gek, want er zijn restanten van twee grote waterreservoirs gevonden, die waarschijnlijk gediend hebben om de tempel van water te voorzien, wat geen overbodige luxe was. Met zoveel dieren die geslacht werden, was er veel water nodig. Er was een open kanaal naar de tempel, waar wellicht in Jes. 7:3 en 2 Koningen 18:17 op gezinspeeld wordt. Aardig detail is dat op deze plaats in de Romeinse tijd er een tempel gewijd aan Asklepios geweest is, wat op een kuur- en genezingsoord wijst. Over de bassins heen is een basiliek gebouwd in de vijfde eeuw. Bij de inval van de Perzen (612-614) is deze kerk weer verwoest. De kruisvaarders bouwen iets verderop rond 1130 een grote romaanse kerk ter ere van St. Anna, de moeder van Maria, voor de zusters Benedictinessen. Douwe wees erop dat de verhalen rond Joachim en Anna een soort verlengstuk zijn van de verhalen over Maria en de aartsmoeders. Sultan Saladdin (Salah-ed-Din) maakte van deze kerk een koranschool. Vanaf 1878 is de kerk in handen van de Missionarissen van kardinaal Lavignerie (de Witte Paters). Zo kunnen heiligdommen en heilige plaatsen stuuvertje wisselen tussen verschillende godsdiensten.

We liepen een stukje over de *Via Dolorosa*, de weg van de kruiswegstaties van Jezus, dwars door de Oude Stad heen. Tot aan de twintigste eeuw zijn er overigens veranderingen in de staties en de plaats ervan geweest. De *Via Dolorosa* is eigenlijk een betrekkelijk modern fenomeen, hoewel toch al weer teruggaand tot de tijd van de kruisvaarders in de middeleeuwen. In de kerken begonnen er kruiswegstaties te komen. De talloze pelgrims die daaraan gewoon waren, kwamen deze staties in Jeruzalem niet tegen. Een gevatte one-liner van Douwe: 'Waar vraag is, daar is aanbod.' Er kwamen kruiswegstaties in het straatbeeld.

Waarom liep de *Via Dolorosa* op de plaats waar die nu loopt? Historisch gezien was het huis van de hogepriester Kajafas en het paleis van Pontius Pilatus aan de andere kant van de stad, bij de berg Sion. Dat de kruiswegstaties niet daar lopen, maar in de Oude Stad Jeruzalem ligt aan een machtsstrijd tussen de bisschop van het tempelplein en de bisschop van de Sionberg. Die van het tempelplein won, en daarom lopen nu mensen met kruisen op de huidige route.

We waren inmiddels gearriveerd bij de St. Stefanuspoort, ook wel de Leeuwenpoort genoemd, vanwege de afbeeldingen van leeuwen erop (al noemde Douwe deze eerder poesjes). Jeruzalem is zo'n 40

keer binnengevallen in haar bewogen geschiedenis, en vrijwel altijd vanuit het noorden, op twee uitzonderingen na, waarbij legers vanuit het oosten kwamen. De eerste was David, die immers door de (water)tunnel de stad binnenkwam (2 Samuël 5:8), en de tweede keer was in 1967 toen het Israëlische leger door de Leeuwenpoort kwam.

We liepen door tot aan de voet van de Olijfberg en wierpen een blik op de Kerk van Natiën. Hier stelde Douwe aan ons de vraag waarom Jezus in de hof van Getsemane op de Olijfberg gewaakt heeft. Waarom hier en niet elders? Hij had er een interessante theorie over. Jezus stond in dubio: wat moest hij doen? De wil van zijn Vader? Maar dat zou onherroepelijk zijn dood betekenen: terug naar Jeruzalem. Of moest hij vluchten? Jezus stond in tweestrijd en bad dat deze drinkbeker hem voorbij zou gaan. Als hij zou vluchten, zou de Olijfberg een ideale uitvalsbasis zijn. Vrijwel direct kon hij in de woestijn afdalen en uit zicht van de soldaten zijn. Of het werkelijk zo gegaan is, is altijd weer de vraag, maar het maakt het verhaal van Jezus wel menselijker.

We liepen door naar het graf van Absalom in het Kidrondal. We liepen tussen de begraafplaatsen, wat Douwe de opmerking ontlokte dat Jeruzalem één grote dodenstad is. Jeruzalem is omringd door graven. Op de keper beschouwd heeft Jeruzalem nooit enige echte politieke of economische betekenis gehad, maar wel een religieuze. In Jeruzalem willen mensen begraven worden, in de hoop op een Joodse, christelijke of moslim opstanding der doden. Bij het graf van Absalom vertelde Douwe nog een aardige anekdote: hier komen Joodse vaders met hun zonen naar toe om stenen naar het graf te gooien, met de vaderlijke waarschuwing: 'Pas op dat het je niet net zo vergaat als Absalom!'. Het geeft eerder de altijd complexe relatie tussen vaders en zonen aan, dan dat het iets vertelt over dit graf, dat helemaal niets met Absalom, de weerspannige langharige zoon van David, te maken heeft. Het graf zelf dateert uit hellenistische tijd, en het vertelt eigenlijk een platonistisch verhaal in de vorm die het heeft. Het onderstuk is een vierkant en staat voor het aardse, het lichamelijke. De bovenkant loopt met gebogen lijnen spits toe, en staat in feite voor de ziel, die zich aan het aardse ontworstelt.

Omhoogkijkend zagen we de Olijfberg, met helemaal bovenop een Joodse settlement, waar een werkelijk enorme vlag wapperde. Weer naar boven lopend, richting de tempelberg, zagen we allerlei Joodse graven in vervallen staat die opgeknapt en gerenoveerd worden, door Palestijnse arbeiders. Het blijft een ongelofelijk land.

We keken uit over de oude stad van David, waar nu opgravingen bij de watergang plaatsvinden door een organisatie El Ad. Volgens Douwe is dit een ideologische organisatie die de opgravingen aanwendt om allerlei rechtvaardigingen voor Israël's nederzettingenbeleid te vinden. Voor hem reden om niet graag naar dit soort opgravingen te gaan kijken. Dat deden we dan ook niet.

Staande onder de tempelberg vertelde Douwe het ene na het andere verhaal over de tweede tempel van Salomo. Omdat de heuvel te klein was voor de uitbreiding van de tempel die Herodes voor ogen had, liet hij de grond boven het *bedrock* egaliseren, zodat er een grote 'tempelbak' ontstond (fraai woord). De muren waren zes meter dik, maar omdat de druk van de grond zo immens was, moesten er pilaren ter versteviging bij gebouwd worden: deze pilaren werden abusievelijk aangezien voor de stallen van Salomo. Ze hadden echter niets met Salomo te maken en evenmin met stallen.

De zuidkant van de voormalige tempel was nog niet zo lang geleden gewoon grasland, waar herders met hun kudde graasden. In bijbelse tijden kwamen hier de pelgrims bij de tempel aan. Ze liepen de trappen op en gingen door de driedubbele poort, waarvan je de contouren nog ziet. Vervolgens kwamen ze in onderaardse gangen, onder de Koninklijke Portico's aan de westkant, waar de geldwisselaars zaten. Eenmaal uit de donkere gangen kwamen de pelgrims op het door de zon helverlichte plein en met de schittering van het bladgoud van de tempel werden de pelgrims zowat verblind, en dat was ook de bedoeling.

We liepen het plein voor de Westelijke muur op. We keken even naar de Westelijke muur van de Tweede tempel. Die wordt vaak Klaagmuur genoemd, maar dat is eigenlijk een typisch christelijke term. Van christelijke zijde dacht men dat de Joden voortdurend aan het rouwen waren om het verlies van de tempel, maar dit is niet het geval. De standaardgebeden die ook in de synagoge worden gebeden worden bij deze muur gebeden. Eigenlijk is deze plaats lang niet zo belangrijk geweest voor de Joden als nu meer en meer het geval is. Er zijn teksten waaruit blijkt dat de Olijfberg een belangrijkere plaats was om te bidden. Pas in de middeleeuwen ontstond het gebruik om bij de Westelijke muur te gaan bidden. Een verklaring die wel wordt gegeven: omdat het de armen waren die de Westelijke muur hebben gebouwd, was de goddelijke aanwezigheid, de *Sjechina*, daar te vinden. Vanwege deze goddelijke aanwezigheid wordt er gebeden. Tegenwoordig is er een steeds grotere vermenging tussen

religie en nationalisme. Het wordt een focuspunt van Joodse identiteit en nationalisme. Het is een heel normaal gebruik geworden dat militairen hier worden ingezworen, in plaats van bij de Herzlberg. Het tempelplein overlopend gingen we naar boven, richting de Joodse wijk. Kijkend naar de tempelberg ofwel de *Haram al Sharif* met daarop de Rotskoepel en de Al-Aqsamoskee, wees Douwe de booglijnen aan van de plaats waar de brug naar de Koninklijke Portico's heeft gezeten. In de Koninklijke portico's konden de pelgrims hun geld wisselen. Er was geen directe doorgang naar het tempelcomplex, dan moest je dus weer naar buiten en aan de zuidkant kon je de tempel binnengaan. Volgens de gangbare opvatting hoorden deze ruimtes voor de geldwisselaars niet bij het tempelcomplex. Er waren echter ook opvattingen vanuit Qumran dat heel Jeruzalem als een verlengstuk van de tempel beschouwd moest worden. Misschien had Jezus een opvatting die daar tussen in lag, maar die toch wel vrij radicaal was, namelijk dat de Koninklijke Portico's ook bij de tempel hoorden. Dat maakt dat het verhaal dat Jezus de geldwisselaars uit de tempel verjoeg een andere lading krijgt.

Vervolg van de rondleiding

Na de lunch liepen van verder langs de mest- of vuilnispoort en stonden we stil bij opgravingen bij de stadsmuur, die huizen en mikwe's uit de Byzantijnse tijd blootlegden. Het gaf Douwe gelegenheid om bij de mikwe's, de rituele baden, een klein college te geven over reinheid. Onreinheid en reinheid hebben niets met schoonmaken en viesheid te maken. Het gaat om een ordeningswijze in het leven, maar het is geen *rationele* ordening. Onreinheid gooit dingen door elkaar die niet vermengd mogen worden. Reinheid en onreinheid zijn in feite ordeningsprincipes: je gebruikt melk en vlees niet bij elkaar, je raakt de tekst van de torarollen niet met je handen aan, je eet geen varkensvlees omdat ze geen gespleten hoeven hebben. Later zijn daar rationele verklaringen bij gegeven – het zou gaan om hygiëne - maar dit zijn moderne verklaringen achteraf.

We liepen de oude stad verder in op weg naar de Heilig Grafkerk (door de oosterde kerk de kerk van de Opstanding genoemd: *Anastasis*). Na een verhaal over de bewogen geschiedenis ervan, beginnend met de reis van keizerin Helena en de bouw van een grote basilica door Constantijn de Grote, en over de Ethiopiërs op het dak van de Heilig Grafkerk, hoorden we nog het bekende verhaal over het ladder-tje bij de ingang. Dat staat symbool voor de status quo die de kerkgenootschappen in de Heilig Grafkerk sinds 1852 met elkaar hebben: 'Veranderingen alleen door onderhandelingen.' In de praktijk betekent dit dat er nauwelijks iets aangepakt kan worden, omdat er zelden consensus is tussen de Grieks-orthodoxen, de Franciscanen, de Armeniërs en anderen.

In de kerk volgde ik zelf de Franciscaanse processie. Ik genoot van hun toewijding en devotie en volgde hun gezang en de teksten zo goed mogelijk. Verder blijft het een wonderlijke kerk.

Lezing door Beatrice Brom

's Avonds was er een lezing door Beatrice Brom. Zij verving haar man Danny Brom, een traumapsycholoog. Beatrice Brom hield een persoonlijk verhaal over wat het betekent in Israël te leven. Haar eigen levensgeschiedenis gebruikte ze in feite als model voor zoveel anderen in Israël. In 1988 was ze met haar gezin naar Israël gekomen. Haar eigen gezin en dat van haar man hadden wortels in verschillende landen en hun gezinnen waren uitgewaaid over diverse werelddelen. Zelf had ze de ervaring zich niet zo thuis te voelen in Nederland. Ze had geen wortels, ze was overal en nergens thuis. Haar drijfveer om naar Israël te gaan: 'Ik wil een plaats waar mijn kinderen zich thuis voelen en kunnen wortelen.' Er waren bij haar geen zionistische motieven, ze was zelf niet orthodox opgevoed. In Israël voelden zij en haar man zich thuis.

Beatrice Brom gaf een korte schets van haar land, dat een land is van tegenstellingen, vooral die tussen Joden en Palestijnen. Ze ervoer Jeruzalem als een veilige stad, waar weinig 'gewoon' geweld is.

De terreur was uiteraard een totaal ander verhaal. De ontploffende bussen en de zelfmoordterroristen maakten dat ze zich begon af te vragen: Wat doe ik hier? Maar je gaat niet zo gauw weg, je hebt je werk, de school voor je kinderen. Ondanks de enorme verdeeldheid binnen de Joodse gemeenschap waren er toch ook mensen bij wie je steun kon krijgen.

Israël is een land in opbouw, een jong land. Een land dat in zijn korte geschiedenis veel trauma's heeft doen kennen. In dit verband vertelde zij iets over het werk van haar man, die traumapsycholoog is en nu directeur van een groot en internationaal traumacentrum (<http://www.traumaweb.org/>). Toen hij eerder in een openbare psychologische kliniek werkte, werd tegen hem gezegd: 'Wij hebben hier geen trauma's'. Danny Brom begon conferenties over trauma's en de gevolgen ervan te beleggen.

De Palestijnse kwestie heeft haar vanaf het begin bezig gehouden. Ze had als standpunt dat Arabieren en Joden gelijke rechten hebben, maar ze merkte al heel snel dat dit voor haar vanzelfsprekende en gematigde standpunt in Israël als extreem links beschouwd werd.

Samen met haar man begon ze aan het volgende experiment. Met 5 Israëlische en 5 Palestijnse echtparen, allemaal hoog ontwikkeld, wilden ze iets anders doen en volgden ze de methode van de imagotherapie: je spiegelt wat de ander zegt. Eerst gaat het om heel gewone zaken tussen echtparen (de was op hangen e.d.): de een probeert terug te geven wat de ander heeft gezegd. Zeker als er emoties in het spel zijn, blijkt hoe moeilijk het is om echt naar elkaar te luisteren. Een volgende stap is dat een Israëli iets zegt wat een Palestijn in eigen woorden herhaalt en omgekeerd. Zo zijn dit lessen in communicatie en echt luisteren naar elkaar. De echtparen oefenden dit in speciale weekenden 3 of 4 keer per jaar. De echtparen werden vrienden van elkaar. Helaas bleek dat er geen vervolg aan dit experiment gegeven kon worden, omdat er geen nieuwe mensen van Palestijnse zijde gevonden werden. Het werd te veel gewantrouwd.

Ze vertelde over haar kinderen in het leger. Kinderen kun je niet opvoeden met: 'Pistolen zijn slecht' als je weet dat het leger zo'n belangrijke rol speelt in de staat en dat je kinderen later het leger in moeten. Ze vertelde over haar dilemma's met zoons die in de Libanonoorlog vochten en een dochter in een settlement. Ze citeerde een uitspraak van haar zoon: 'Het leger is slecht voor je ziel'. En wat moet je als je dochter in een settlement zit? Ze was het daar niet mee eens, maar ze zocht haar dochter wel op. Als burger is de situatie moeilijk en lijkt het land soms een puinhoop. Toch was ze niet zonder hoop: 'Er wordt onder jongeren goed nagedacht en er is veel energie. Zij vertegenwoordigen de hoop.' Ze zal vooral naar haar eigen sociaal bewogen kinderen gekeken hebben. Ik hoop dat ze gelijk heeft.

Dinsdag 1 februari

Tweede wandeling door Jeruzalem

We gingen met Douwe op stap door, zoals hij zei, het negentiende eeuwse Jeruzalem. Op weg naar de graftuin stonden we eerst even stil bij het W.F. Albrightinstituut, een befaamd archeologisch instituut, genoemd naar de Oudtestamenticus en archeoloog Albright (zie <http://www.aiar.org/>). In de 19e eeuw, vertelde Douwe, was er steeds meer sprake van een shift van de heilige plaatsen naar *fact-finding*: kan ik bewijzen vinden voor wat ik geloof en kan ik er wat aan beleven? Het land is een illustratieboek geworden bij wat je gelooft. Het vinden van artefacten is daarbij heel belangrijk. Albright heeft in deze verandering van focus een belangrijke rol gespeeld en wij zijn in feite een *offspring* van die benadering. Archeologie is een belangrijk vehikel in het vinden van de eigen identiteit.

We liepen door naar de graftuin, waar we onze gids ontmoetten: Vincent Stuker, uit Brabant afkomstig. Hij woont al 17 jaar in Israël, maar heeft nog geen permanente verblijfsvergunning. Met de aanvraag daarvan is hij pas in 2001 begonnen, en het is voor een niet-Jood tegenwoordig heel moeilijk om staatsburger van Israël te worden. Vincent is Anglicaan. Hij vertelde het verhaal van generaal Gorden, die kijkend vanuit de Oude Stad in 1885 een stuk rots zag met het aanzicht van een schedel: *Skull hill*. Daarachter was een graf te vinden. Voor Gorden was het duidelijk: dit moest het graf van Jezus zijn. Een Engelse tuin werd aangelegd. De gids vertelde dat het vanuit academisch oogpunt niet zo veel waarde had, maar je kon je voorstellen dat hier het graf geweest zou kunnen zijn. En dat is precies de verandering die zich voltrok in de negentiende eeuw, vertelde Douwe later: het ging niet meer om het vieren van de liturgie, maar om het gevoel en om de vraag of je er iets bij kon voorstellen. 'Er wordt niet gezegd dat dit het graf is, maar de voorwaarden worden jou gegeven om uit te maken dat dit het graf zou kunnen zijn.' Het gaat niet meer om het staan in de traditie van eeuwen, maar om jouw beleving en gevoel, jij komt centraal te staan, niet de geloofswaarheden.

Het volgende station was het *Museum on the Seam: Socio-Political Contemporary Art Museum*. (<http://www.coexistence.art.museum/>). Dit museum is gehuisvest in Lourjeman House, oorspronkelijk gebouwd in 1932 door de Arabisch-christelijke architect Anton Biamarki en vooral bekend geworden als wachtpost van de Mandelbaumgate in de periode 1948-1967. De Mandelbaumgate was toen de enige grensovergang tussen Jordanië en Israël. De drukke weg met metro die er nu langs loopt was toen niemandsland, er stonden bomen en struiken. Het huis, met kogelgaten en andere beschadigingen is zo bewaard gebleven als een herinnering aan deze periode.

We werden opgewacht door de curator, Raphie Etgar, een man die langzaam en wat raspand spreekt en wel wat wegheeft van Youp van 't Hek. Hij vertelde dat in dit museum moderne kunstenaars hun stem kunnen laten horen en verschillende visies op hedendaagse problematieken kunnen geven. Nu was er een tentoonstelling 'The Right to protest'. Kunstenaars van 11 landen geven met hun werk commentaar op belangrijke protestgebeurtenissen van deze tijd. Later vertelde hij op het dak, dat dit het museum op de 'seam', de 'naad' heet, omdat het precies op de scheidslijn ligt van verschillende bevolkingsgroepen, culturen en religies. Het gebouw staat letterlijk aan de rand van Mea Sjeariem, de ultra-orthodoxe wijk van Jeruzalem. Aan de overkant van de straat ligt Palestijns Jeruzalem. Ze willen als museum een plaats zijn van vrede en tolerantie. Niet dat ze objectief zijn, want dat zijn ze niet. Er wordt geen uitgebalanceerde visie gegeven. Kunstenaars wordt de ruimte gegeven hun protestvisie te verbeelden en verklanken en verder moet je er zelf mee aan de slag gaan. Het is als met een boek: je opent het en je haalt eruit wat je wilt. Nog een mooie uitspraak over militairen: 'You don't have the option not to do the job, you have the option to be human.'

Op het dak van het museum liet Douwe de invloed van de westerse machten in de negentiende eeuw zien in het huidige straatbeeld. De westerse machten kruipen in die tijd naar binnen en ieder brengt zijn eigen sfeer, cultuur en architectuur mee. Zeker toen de poorten van de Oude Stad na 1879 niet meer gesloten werden, kwamen er mogelijkheden om buiten de stadsmuren te gaan wonen. In de verte zagen we het Franse Notre Dame de Jérusalem, met een Mariafiguur er bovenop: met een staande Jezus in haar armen. Dat kom je in de iconografie niet zo heel veel tegen. Het verhaal gaat dat de staande Jezus op dat moment het hoogste punt was in de omgeving. Wie het hoogste is, heeft de macht, zei Douwe. De toren van de St. George Cathedral gaf het idee van een typisch Brits plattelandskerkje. Weer verder zag je een toren die zo uit Florence was weggelopen: het was de toren van de Italiaanse compound. Verderop in de Oude Stad torende de toren van de Duitse Erlöserkirche boven alles uit. Zo lieten de grootmachten van toen overal hun sporen na.

Niet alleen kerken werden gebouwd, maar ook hospitalen en scholen, er werd veel geïnvesteerd in dit in de Ottomaanse tijd achtergebleven gebied.

Vanaf het museum liepen we de Profetenstraat in, de Haneviyimstreet. In de negentiende eeuw werden hier vele kerken, instituten en andere belangrijke gebouwen door westerse landen gebouwd. De straat werd een soort grens, een borderline, tussen een seculier gedeelte aan de ene kant waar nu het moderne centrum ligt en aan de andere kant de steeds geslotener wordende wijk Mea Sjeariem.

Een van de instituten aan deze straat is het *Swedish Theological Institute*. In dit zeer fraaie huis heeft de Duitse architect, archeoloog en protestantse missionaris Conrad Schick (1822-1901) gewoond. Hij had dit Taborhuis zelf laten bouwen. Later, in 1951, werd het gekocht door het *Swedish Theological Institute*. In dit instituut zijn vele seminars geweest, ik heb er zelf zo'n seminar elf jaar geleden meegeemaakt.

We liepen naar de Ethiopische Orthodoxe Tewajedo kerk, waar we even rondkeken. Recht tegenover deze kerk ligt het huis van Eliezer ben Jehuda (1858-1922). Hij was, in de woorden van Douwe, een gedrevene. Hij was het die eigenlijk in zijn eentje maakte dat het Hebreeuws naast een religieuze taal ook een profane taal werd. Hij bracht iets tot stand wat eigenlijk onbestaanbaar was. Nieuwe woorden werden door hem geïjkt. Het bord op het huis met informatie en een foto is al vele malen weggehaald door de ultra-orthodoxe joden in Mea Sjeariem, die zelf Jiddisch spreken en vinden dat het Hebreeuws alleen in de liturgie en de gebeden gehanteerd mag worden. Nu hangt het bord er nog, wat wellicht een teken is dat zelfs de orthodoxe Joden langzamerhand overstag gaan en het Hebreeuws als omgangstaal zelf beginnen te accepteren en zelfs te spreken.

We kregen vrij van Douwe. Samen met Henny en Eveline ging ik erop uit in de moderne binnenstad, de Ben Jehudastreet, de King Georgestreet en de Jaffastreet. Ik was op zoek naar een Nijntjeboekje van Dick Bruna in het Hebreeuws voor een vriendin, maar wat bleek: Nijntje was al jaren niet meer gedrukt in Israël. We troffen een boekverkoper die ons wel inzicht bood in andere kinderboeken en zelfs een kinderboek over een grijze olifant die kleurrijk wilde zijn begon voor te lezen en samen te vatten.

Marion Kunstenaar

's Middags was er een lezing door Marion Kunstenaar, vroeger algemeen secretaris van het Overleg Orgaan Joden en Christenen (OJEC). Ze woont al jarenlang in Israël. Samen met haar tweede man kwam ze naar Israël, uitgerekend op de dag na de moord op Jitschak Rabin. Marion is betrokken bij

het werk van *Yad Elie*, een kleine en niet-commerciële organisatie die geld inzamelt voor voedzame maaltijden voor schoolkinderen in en rond Jeruzalem (zie <http://www.yadelie.org/>). Yad Elie werd in 2002 door haar opgericht ter nagedachtenis aan haar eerder overleden man Elie Saghroun.

Haar verhaal stond onder het motto van 'Jood zijn in Israël'. Ze gaf aan hoe verschrikkelijk moeilijk het is om 'Jood' te definiëren. Zelf omschrijft ze zich als een gewone Joodse vrouw, lid van twee gemeentes in Israël, de modern-orthodoxe en de reform (liberale) gemeente. Ze is naar Israël gekomen om daar een thuis te vinden. Het is zoveel gemakkelijker om Jood te zijn in Israël dan in Nederland. In Nederland moet je je voor alles verantwoorden en moet je zoeken om aan bepaalde feesten mee te doen, in Israël is het allemaal vanzelfsprekender. Ze was onder de indruk dat een Joods religieus werk, de *Pirke Avot*, Spreuken der Vaders, een bestseller is in Israël, ook onder Joden die er verder niet zo veel aan doen. Er is een nieuwe Hebreeuwse uitgave van Avigdor Shinan die goed verkoopt. Er is blijkbaar een grote dorst naar levenswijsheden, zoals: Wees nederig. Zorg dat je leert. Combineer leven met werken. De tijd om iets te doen is nu. Respecteer jezelf.

Marion ervaart zichzelf als heel kritisch in Israël, maar in Nederland is zij de Jood uit Israël. Er is volgens haar een selectieve sympathie in Nederland ten opzichte van de Palestijnen. 'Palestijnen hebben het slecht, maar ze hebben het vooral slecht door hun eigen leiders.' Een vraag van mij daarover bleek moeilijk te beantwoorden. Ze vond dat in de Israëlische samenleving er veel meer vormen van samenwerking tussen Joden en Arabieren zijn, dan vaak in het nieuws komt.

Dat wil niet zeggen dat ze de problemen bagatelliseert. 'We leven op de rand van een vulkaan.' En: 'Je hebt nooit rust, er is altijd een bepaalde stress. Ik voel me in Nederland joodser dan in Israël.'

Jonathan Schiff

Na de avondmaaltijd was er weer een nieuwe spreker: Jonathan Schiff, een 36-jarige in Jeruzalem geboren Jood. Hij had een muts op zijn hoofd, had een sympathieke uitstraling en was dik gekleed, met zelfs zijn jas of bodywarmer nog aan. In zijn manier van spreken deed hij me denken aan mijn Finse zwager. Hij woont al jaren in Jeruzalem en kent Douwe sinds 2003, toen hij voor het eerst meedeed met een COME-seminar op Cyprus (COME. = *Communication in the Middle East*). In deze seminars werden Joden en Palestijnen bij elkaar gebracht met een niet groter doel dan om elkaar te kunnen ontmoeten. Later werd hij van deelnemer organisator van dit soort seminars en ontmoette er zijn vrouw, met wie hij 2 kinderen heeft. Hij omschrijft zich zelf als een niet-religieuze *leftwinger*. Wel is hij in dienst geweest (in tegenstelling tot zijn vrouw), maar heeft sinds die tijd kritischer standpunten ontwikkeld. In zijn gewone werk zit hij in het onderwijs, vooral met arme kinderen (Joods en Palestijns) in arme wijken. Hij gaf alle ruimte voor het stellen van vragen, en die kwamen er. Er waren enkele bijna onoplosbare paradoxen. Zo gaf hij aan dat hij wilde dat Israël meer werk maakte van de democratie, dat alle burgers er gelijke rechten hadden. Tegelijkertijd wilde hij niet het idee van een Joodse staat loslaten. Joods is dan niet bij hem religieus ingevuld, maar is bepalend voor je identiteit. Maar hij gaf toe dat de Palestijnse burgers hier heel anders tegen aan keken.

Het verlangen naar een Joodse staat hangt zeker samen met de gruwelijke familie-ervaring in de Holocaust. Ook een deel van zijn familie is uitgemoord. Maar hij vond niet dat de Holocaust of *Sjoa* gebruikt kon worden als een legitimatie voor wat voor geweld dan ook.

Over de settlements was zijn standpunt duidelijk: hij vond dat dit niet kon. Toch kon hij begrip opbrengen voor de motieven van de settlers, die uit religieuze overtuiging (die hij niet deelde) wilden wonen op bijbelse plaatsen. Misschien zou het het beste zijn als er twee staten kwamen: Israël binnen de grenzen van 1967 en Palestina op de Westbank (en Gaza), waarbij de Palestijnen in Israël en de settlers op de Westbank de keuze zouden hebben er te blijven of weg te gaan. Het idee leek sterk op dat van Naim Ateek van Sabeel, zoals hij dat vorig zelf verwoordde. Maar Jonathan gaf toe: erg realistisch is dit idee wellicht ook weer niet.

Met zijn linkse standpunten heeft hij weinig tot geen problemen in familie- en/of vriendenkring, maar wel meer en meer van de zijde van de Israëlische regering, die *leftwingers* als hij is steeds meer gaat beschouwen als staatsgevaarlijk.

Het was een verademing om iemand als Jonathan mee te maken. Kritisch, met soms wat zwarte humor (om het vol te kunnen blijven houden), maar toch ook wel weer gematigd, begrip tonend voor verschillende zijden. Waren er maar meer mensen zoals hij. Ze vormen echter een sterk bekritiseerde minderheid in Israël.

Woensdag 2 februari

Ophir Yarden

Vandaag is het een lange dag geworden met maar liefst 4 lezingen. We begonnen vanmorgen met Ophir Yarden, een freelance teacher die verbonden is aan het *International Coordinating Council in Israel* (ICCI, <http://english.icci.org.il/>). Het gaat in de deze organisatie om dialoog tussen vooral Joden, christenen en moslims, waarbij de positieve waarden van de religies gezocht worden. Ophir Yarden is een intelligente kale man met een keppeltje op, die in prachtige en snelle volzinnen spreekt. Hij maakte nog een opmerking over de gespannen situatie in het Midden-Oosten: 'Niemand weet wat er nu gaat gebeuren. Alles wat ik ga zeggen over de politieke situatie kan volledig anders worden door de ontwikkelingen in Egypte.' Hij begon zijn verhaal met drie opmerkingen, die al snel uit waaierden en via omwegen toch weer terugkwamen op wat hij wilde zeggen. Het eerste is, dat het niet meer mogelijk is om alleen maar over teksten, theologie en geloofsvoorstellingen met elkaar in de dialoog te spreken. Dit gebeurde misschien vroeger wel, maar we hebben geleerd dat de politiek er altijd bij betrokken is. Het tweede is, dat dialoogontmoetingen georganiseerd moeten worden. Ze gebeuren niet vanzelf. Mensen moeten bij elkaar gebracht worden. En het derde is het volgende. Hoewel je dus het politieke, nationale en culturele niet kan scheiden van het religieuze, is er tegenwoordig sprake van hokjesdenken: de religie wordt er als het ware uitgefilterd en apart gezet. Religie wordt verantwoordelijk gesteld voor het conflict. De religies zijn het probleem. Ophir liet een cartoon zijn, waarop een jood en een moslim verbeterd naar elkaar kijken met daaronder de tekst dat je beter van de religie verlost kunt zijn. Dit is echter een misvatting. Het conflict is geen religieus conflict, maar een politiek en economisch conflict, hoewel er uiteraard wel religieuze aspecten bij zijn. Volgens Ophir is dit goed nieuws. Omdat het een politiek conflict is, kan het in principe opgelost worden door onderhandelingen en compromissen, woorden die in het religieuze vocabulaire niet snel zullen klinken.

Hij had uitermate positieve opmerkingen over de rol van christenen in dit hele conflict. De aanwezigheid van de christenen is een permanente *reminder* dat er meer partijen en perspectieven zijn. Christenen maken eveneens deel uit van de samenleving. Religie kan zelfs deel van de oplossing worden. Religie is relevant voor het conflict, het bevat een gereedschapkast vol met nuttige werktuigen. Je kunt samen kijken naar religieuze teksten die het allemaal hebben over gedeelde humaniteit en zo wijzen in een positieve richting.

Een vraag over de Joodse christenen lokte een heel verhaal uit, waarbij hij eerst een bodem legde voor hij verder ging bouwen aan zijn antwoord. Je zou eerst moeten ingaan op de onmogelijke vraag wat Joods is en wat Jodendom. Jodendom is ongelofelijk veelkleurig en heeft alle aspecten in zich: politiek, sociaal, linguïstisch, religieus... Joods pluralisme is in staat om alle soorten van Jodendom min of meer te accepteren. Er zijn orthodoxe, reform, zionistische, en zelfs atheïstische Joden, die toch allemaal Jood genoemd kunnen worden. Bij Joodse christenen of messiasbelijdende Joden is er een probleem, vooral vanwege 2000 jaar veelal slechte relaties tussen Joden en christenen. In het Jodendom is religie slechts één aspect, bij messiasbelijdende Joden staat alles op de kaart van het geloof. Categorieën worden dus door elkaar heen gehaald. Hoewel het Jodendom een geweldige diversiteit kent, zijn alle stromingen het over een ding eens: de Messias is nog niet gekomen. In de Joodse geschiedenis zijn er vervelende ervaringen met Joodse Messiasfiguren als Jakob Francke en Sabbetai Zwi, en in de moderne tijd de Lubavitcher Rebbe Schneerson. De consensus is dus dat de Messias nog moet komen. 'Als de Messias uiteindelijk gekomen is, kun je nog wel vragen: Ben je hier eerder geweest?,' grapt Yarden. 'Als je vraagt hoe ik persoonlijk tegen messiasbelijdende Joden sta, kan ik op een abstract niveau zeggen: natuurlijk accepteer ik als pluralistische Jood hen ook als Joden. Maar het ligt gecompliceerder: ze houden zich niet aan de 'regels' waaraan alle andere Joden zich wel houden door alles op de kaart van de religie te zetten en te zeggen dat de messias al gekomen is.' En er is ook een tactische reden voor hem om terughoudend te zijn naar messiasbelijdende Joden: zodra je hen accepteert, vervreemd je je van het merendeel van het Jodendom. Die prijs wil Ophir niet betalen, zo leek het.

Over de landkwestie zei hij het volgende. Religie (lees: het Jodendom in Israël) heeft zich steeds meer gefocust op het land. En dat terwijl religieus Jodendom van oudsher drie pijlers heeft: het land, het volk en de Tora. Ook de politieke leiders leggen een veel te groot gewicht op het land en vermengen het met religieuze claims. Het is ook wel te verklaren. Voor niet-religieuze Joden met hun nationaal-georiënteerde zionistische oriëntatie is het land de expressie van hun identiteit. Voor de religieuze Jood betekent het leven in het Heilige Land een mogelijkheid om extra geboden volgens de tora te

doen (vanuit het Joodse perspectief zijn geboden geen verplichting maar een zegen, een mogelijkheid om te doen). Het messiaanse scenario speelt hier ook nog een rol: in de Tora is er sprake van de terugkeer van de ballingen naar Zion. In de twintigste eeuw is dit in de beleving van vele religieuze Joden aan het gebeuren.

Maar dat alles wil niet zeggen dat de grenzen van het land volgens de Tora vastliggen. De Tora geeft helemaal geen helder beeld. Er is niet één antwoord, ook niet bij de rabbijnen. Land volgens de Tora hoeft helemaal niet samen te vallen met bepaalde grenzen van de staat.

Wat betreft de motieven van de settlers probeerde hij zich in te leven. Waarom doen ze dat? Waarom vestigen ze zich in settlements op de Westbank? Hij zag drie redenen. Ten eerste is er een religieuze reden: God heeft het beloofd. Ten tweede is er een historische reden: dit is ons thuis. Wat populair gezegd: pa en ma zijn hier begraven (Abraham en Sara in Hebron), dit is het bijbelse kernland: Judea en Samaria. Ten derde zijn er economische redenen. Het is domweg goedkoper om in settlements te wonen, er worden subsidies door de overheid gegeven, er is meer ruimte voor een tuin e.d. De meeste en grootste settlements zijn dan ook in de buurt van de groene lijn: dicht bij Jeruzalem, op bereikbare afstand van Tel Aviv. En de laatste reden is tevens goed nieuws. De settlers kunnen dus ook weer verleid worden weg te gaan door economische prikkels. Het slechte nieuws is: door de ontwikkelingen in Egypte kan het hele plaatje totaal anders worden. Het befaamde 'land voor vrede' kan achterhaald worden als Israël Egypte als bondgenoot verliest.

We hadden tijd nodig voor koffie. Even frisse lucht op het dak van het hotel. Toen weer de volgende lezing.

Meta Floor

Met Meta Floor hadden we al eerder kennisgemaakt in Hebron. Daar heb ik ook al iets geschreven over haar persoonlijke ontwikkeling: haar werk in de thuiszorg bij Joden in Jeruzalem, haar ontdekking van de Palestijnse kwestie. De vraag die bij haar opkwam: hoe kan het dat ik dit allemaal niet weet? Na een periode in Nederland kreeg ze een advertentie onder ogen om namens de Protestantse Kerk bij Sabeel te werken. En dat is haar op het lijf geschreven en heeft haar veranderd. Sabeel is een partner in het Kerkinactieprogramma van de PKN (<http://www.sabeel.org/>). De belangrijke naam is die van Naim Ateek, een Anglicaans priester en vooraanstaand Palestijns bevrijdingstheoloog. Hij was vandaag jarig. Vorig jaar heb ik deze beminnelijke en ondertussen scherpe en radicale man ontmoet. Meta vertelde over het werk van Sabeel, samen met haar 7 collega's: lokale opbouwprogramma's voor kerkelijke leiders, programma's voor vrouwen. Ze wees op het indirecte lijden onder Palestijnen: het feit dat hun kinderen emigreren, wegtrekken uit Palestina omdat ze er geen bestaansmogelijkheden hebben. Ze vertelde over het Kairosdocument, vorig jaar geschreven door Palestijnse christenen en bedoeld als een schreeuw om aandacht, een schreeuw van protest. Tegelijkertijd zag Meta het Kairosdocument als een liefdesbrief, omdat de brief geschreven is vanuit liefde en ook oproept tot liefde. Drie dingen sprongen volgens haar uit dit document: 1. Durf je te laten zien. 2. Vraag je af of je theologie wel deugt. 3. Doe alles wat in je vermogen ligt op een vreedzame manier.

In haar solidariteit met Palestijnen gaat Meta ver. Ze maakt radicale keuzes. Toch is ze gedreven door liefde tegen de bezetting. Liefde als verzet. In haar solidariteit met Palestijnen komt ze wel in botsing met Kerk&Israël in Utrecht. Een artikel van haar over o.a. het kerkorde artikel over de roeping tot onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël werd aanvankelijk geweigerd. Zij stelt dat je met Israël onopgeefbaar verbonden kunt zijn, zoals je met anderen op weer andere wijzen een diepe verbondenheid kunt hebben. 'Ieder mens is gemaakt naar het beeld van God. Vanuit deze geloofsuitspraak ben ik verbonden, onopgeefbaar, met ieder mens op deze aarde.' Hoewel ik het met deze zinnen eens ben, vroeg ik haar wel of je niet meer kunt zeggen over de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, juist vanuit onze eigen Westerse context met onze eigen gecompliceerde geschiedenis met het Joodse volk. Israël is niet meer dan welk volk dan ook, en verbondenheid met dit volk betekent absoluut niet dat je geen kritiek kunt hebben of dat je geen solidariteit met andere volken of groepen kunt hebben. Om de verbondenheid met Israël op te laten gaan in algemene noties over verbondenheid lijkt iets te mager. Meta's opkomen voor de rechten van de Palestijnen blijft hoe dan ook sympathiek en terecht.

De zoek en de muur

‘Middags hadden we vrij, dat wil zeggen tot vijf uur. Samen met Eveline en Henny ging ik er op uit in de zoek. Voor we wisten stonden we in allerlei winkeltjes met kralen en sjaaltjes. Ik werd op mijn schouder geklopt door een verkoper met de vraag of ik iets voor hem wilde opschrijven: *Opening sale*, hij opende namelijk zijn winkeltje. Dat deed ik en uit dank maakte hij 1 oorbel. Ik voelde de bui al aankomen. Hij vertelde dat hij een Armeense christen was, dat zijn dochter Susan net geboren was en dat we absoluut niets hoefden te kopen, hij liet alleen maar bepaalde dingen zien. We verlieten de winkel met een set oorbellen en een bijpassende ketting. Het probleem is alleen dat ik de oorbellen heb en Eveline de ketting. Na een goede lunch gingen we bij de Jaffapoort de muur op om de noordelijke wandeling te doen: richting Nieuwe Poort, Damascuspoort, Herodespoort tot aan de Leeuwenpoort. Een schitterende wandeling. Daarna nog heel snel naar de Joodse wijk. Als gehaste toeristen snelden we door de stad om net op tijd te zijn voor de derde lezing.

Dalia Landau-Ashkenazy

Net voor mijn vertrek had ik het boek ‘De citroenboom’ van Sandy Tolan gelezen, over de merkwaardige geschiedenis van de Joodse Dalia Landau en de Palestijnse Bashir. De derde spreekster was de hoofdrolspeelster in dit boek, Dalia Landau. Deze vitale vrouw met heel expressieve gezichtsuitdrukkingen en gebaren vertelde het verhaal dat een ‘*turning point*’ betekende in haar leven. Toen zij een jaar of 19, 20 was, belden er drie donkergetinte mannen aan, keurig in pakken gekleed met stropdassen. Ze kon zien dat ze trilden van de spanning. ‘Dit is het huis van mijn ouders, zouden we alstublieft binnen kunnen komen om het te zien.’ Dat was een dilemma voor mij, vertelde Dalia. Haar ouders waren weg, de gastvrijheid gebod om ze binnen te laten, maar het waren mannen, en dan ook nog Arabische mannen. Het was niet lang na de zesdaagse oorlog. ‘Maar ik wist zeker dat als ik zou vragen of ze twee uur later wilden komen ik ze nooit meer zou zien. Ik vertrouwde mijn intuïtie: Natuurlijk, jullie zijn welkom.’ Toen de mannen binnen kwamen hing er een geladen stilte, ‘*a pregnant silence*’. Ik kon hun emotie voelen, vertelde Dalia. ‘Dit is mijn kamer, zei ik. ‘Het is ook mijn kamer,’ zei een van de mannen, die Bashir al-Khayri bleek te zijn. Op de kamer van Dalia hing een poster van een voorkant van *Time Life magazine*, waarop een heel knappe en gespierde soldaat met blauwe ogen zijn armen wijd uitstrecte, met in zijn hand een ouzi. ‘In een fractie van een seconde schoot het door me heen hoe hij deze poster zou zien: als een ‘*celebration of defeat*’? Ik kon in hun plaats zijn. Voor het eerst zag ik in een flits dat je de geschiedenis van mijn land met heel andere ogen kon bekijken.’ De drie mannen bleken drie neven. Ze waren opgegroeid in Ramle (al-Ramla), maar bij de stichting van de staat Israël waren hun families uit Ramle verdreven. Nu leefden ze in Ramallah, op de Westelijke Jordaanoever. In de tuin van het huis van de ouders van Bashir stond een citroenboom, die zijn vader nog geplant had. De citroenboom stond er nog steeds en was uitgegroeid tot een grote boom. Die ontmoeting tussen Dalia en Bashir was een ongemakkelijke vriendschap. Wat hen beiden verbond was het ouderlijk huis, en tegelijkertijd verdeelde het ouderlijk huis hen beiden. Bashir had haar na hun bezoek uitgenodigd om naar Ramallah te komen. Op een dag ging ze. Waarom deed ze dat? Arabieren waren immers de vijand. Bashir had haar verteld dat ze aan iedereen op straat kon vragen waar hij woonde. De eerste de beste wees haar het huis aan. Toen ze aanbelde en Bashir te voorschijn kwam was hij terughoudend. Dalia was geschokt: was dat oosterse gastvrijheid? Wat was de reden? Bashir vertelde dat hij net uit de gevangenis kwam, en dat zij mogelijk in de problemen kwam als zij bij hem binnenkwam. Hij dacht dus aan haar. Het was inderdaad gecompliceerd, want ze was in voorbereiding om officier in het leger te worden. Toch ging ze naar binnen. Ze zag voor het eerst de vrouwen in zijn huis, zijn moeder, zijn zussen. Weer was Dalia geschokt. Arabieren waren vuil, ongeletterd, en hier zag ze prachtige vrouwen. ‘Vertel me jouw verhaal,’ vroeg ze aan Bashir. In de jaren daarna kwam het verhaal. Een opmerking uit de groep: wederzijds vertrouwen is een onverklaarbaar wonder. Er groeide iets tussen deze Jodin en deze Palestijn, maar het bleef gecompliceerd.

Toen Bashir werd veroordeeld wegens een vermeende bomaanslag in een supermarkt –iets wat hij altijd ontkende – was er jaren lang geen contact. Hij werd een leider in de gevangenis, leerde Hebreuws. Tijdens zijn gevangenschap schreef Dalia haar inmiddels beroemde Open brief, waarin ze vertelde over haar geschiedenis en haar vragen aan Bashir. Later, toen hij al uit de gevangenis gekomen was wegens goed gedrag, zocht ze hem op. ‘Ik wilde hem ontmoeten na 15, 16 jaar, samen met mijn man. We ontmoetten elkaar in het huis van een Quakerdominee.’ Haar vraag was: wat zullen we met het huis doen? Bashir kwam met een idee: maak er een opvanghuis voor jonge kinderen van,

een crèche, voor Palestijnse kinderen in Ramle. 'We wilden er een plaats van coëxistentie van maken.' 'Charity begins at home.' Dit idee werd gerealiseerd. In hetzelfde huis werd een project *Open Huis* opgestart (<http://www.friendsofopenhouse.co.il/>). Ontmoetingen tussen Joden en Palestijnen werden er georganiseerd, er werd samen gegeten en gesproken. 'Persoonlijk contact kan als een venster dienen om stereotypen te ontmaskeren,' Na de tweede intifada bleek hoe moeilijk het was om deze ontmoetingen voort te zetten, vanwege diep geworteld wantrouwen. Het opmerkelijke was, dat jongeren wel verder wilden gaan. 'Elke dag is een daad van geloof,' zei Dalia. Nooit is iets vanzelfsprekend. Op het laatst kwam ze nog met een prachtige beeldspraak. In gedichten wordt Palestina vaak gezien als een bruid. Een bruid kan maar één man hebben. Je kunt beter de beeldspraak wijzigen. Palestina is als een moeder. Een moeder kan meerdere kinderen hebben. Daarmee heb je nog geen politieke oplossingen gevonden, maar je hebt wel nieuwe beelden geïntroduceerd die te denken geven. Een prachtige vrouw, deze Dalia.

David Niehaus

Alsof het nog niet genoeg was, kregen we nog een lezing van David Niehaus, Rooms-Katholiek priester en hoofd van het vicariaat van de Hebreeuws sprekende rooms-katholieke gemeenschap in Israël (<http://catholicchurch-holyland.com/>). Eerlijk gezegd had ik nog nooit van deze tak van de christelijke familie gehoord, en begon het me te duizelen. Bovendien was het na zo'n intensieve dag niet eenvoudig om alert te blijven. David Niehaus was echter een prachtige, inspirerende man, die zich overigens ziek voelde. Als je als zieke zulke intelligente mooie dingen kunt zeggen, kun je je afvragen wat hij ervan maakt als hij zich kiplekker voelt. Hebreeuws-sprekende rooms-katholieken zijn weer een duidelijk andere groep dan de messiasbelijdende Joden. De eersten zijn voluit katholiek, volgen de R-K liturgie, zij het dat de meeste elementen in het Hebreeuws zijn. Een aantal is niet Joods, een aantal is van Joodse origine. David Niehaus is zelf Christen uit een Joodse familie, zoals hij zelf formuleert. Hij werd geboren in Duitsland, ging toen het nog kon vanwege de nazi's met zijn ouders naar Zuid-Afrika en kwam op 15-jarige leeftijd naar Israël. Daar leerde hij Jezus kennen, zoals hij zei.

Hij vertelde het fascinerende verhaal van Oswald Rufheisen (1922–1998), ofwel Broeder Daniel, die in een Joodse familie geboren werd in het Poolse Oswiecim, Auschwitz dus. Hij was een hartstochtelijke zionist die behoorde bij de *Bnei Akiva*, een religieus-zionistische jongerenbeweging. In de Tweede Wereldoorlog heeft hij een grote rol gespeeld in het redden van vele Joden. Omdat hij vloeiend Duits sprak, werd hij niet herkend als Jood en werd hij ingeschakeld als tolk bij de nazi's. Toen hij hoorde van razzia's in de stad Mir, misleidde hij de Duitsers en maakte het mogelijk dat vele Joden konden ontsnappen. Hij werd gesnapt door de Duitsers, maar kon door een hem welgezinde officier ontsnappen. Na de oorlog werd hij priester bij de Karmelieten. In 1951 maakte hij *alya*. Hij kwam aan op het vliegveld in vol priesterornaat en maakte zich bekend als Jood, deed dus een beroep op de Wet van de terugkeer. Dit was een brug te ver. Hij werd geweigerd. Zijn zaak kwam tot de *Supreme Court* in 1962, maar ook daar werd zijn Joodse identiteit niet bevestigd. De uitspraak die grote consequenties had was: 'Elke Jood die zich bekeert tot een andere godsdienst verliest het recht om Israëliisch staatsburger te worden.' Via een omweg werd hij dat wel binnen korte tijd na deze uitspraak: namelijk als rechtvaardige niet-Jood die vele Joden had gered. Voor hem zelf was dit wrang, en later zei hij dat hij te vroeg was met een dergelijke aanvraag. Zijn laatste jaren sleet hij in het Karmelietenklooster Stella Maris in Haifa.

David Niehaus noemde andere namen van Joden die zich ofwel bekeerden tot de R-K kerk, zoals Edith Stein, of zich als Jodin aangetrokken voelde tot Jezus, zoals Etty Hillesum.

Vele van de Hebreeuws sprekende Joden komen tegenwoordig uit landen als de Filipijnen. Soms weten zij meer van hun Joodse achtergrond en heel weinig van de christelijke dogma's.

Als laatste legde hij groot gewicht op taal. Taal is enorm belangrijk in de dialoog met de ander. Woorden als 'wij', 'ons', 'velen' sluiten in of juist uit. Op het moment dat hij, David Niehaus, zegt, dat hij uit een Joodse familie komt en zich als Joods ziet, verandert dat het gesprek. Alles wat je vervolgens zegt over Joden, zeg je namelijk ook over hem. Jood zijn ziet hij overigens als een historische collectieve ervaring. Jood betekent niet zozeer iets religieus, maar eerder iets cultureels: je behoort tot een volk met een geschiedenis. Voordat hij overigens verbonden was aan het vicariaat van de Hebreeuws sprekende gemeenschap in Israël was David Niehaus als priester betrokken bij de Joods-Palestijnse dialoog in organisaties als *Btselem*, de organisatie voor mensenrechten in de bezette gebieden.

Toen we naar huis liepen waren de meesten van ons redelijk uitgeput. Zelf was ik ook niet helemaal fit meer.

Donderdag 3 februari 2011

Het graf van Mozes

We vertrokken uit Jeruzalem, wierpen een laatste blik op de Rotskoepel voor we de tunnel inreden en kwamen uit in de woestijn. Douwe maakte nog de opmerking dat het onderwerp van discussie is of de messias bij zijn terugkeer deze tunnel zal gebruiken. Vandaag hadden we weer een ‘*silent guide*’ in ons midden, Naftaly Godesh Tal’or, een Nederlander die al vanaf zijn vijftiende als Israëliisch staatsburger in Israël woont. Deze ‘*silent guide*’ bleef inderdaad stil, omdat afgesproken was dat Douwe ons door de dag zou gidsen.. Toevallig zat hij bij ons achterin de bus. Hij vertelde ons hoe je gids werd en wees op bepaalde dingen als Douwe stil was. Dat kwam voor.

We stopten bij het graf van Mozes, zo’n 20 kilometer van Jeruzalem vandaan. Er is een lange moslimtraditie vanuit de middeleeuwen die zegt dat Mozes op deze plaats begraven is. Dat is merkwaardig, omdat in Deuteronomium 34 staat dat Mozes stierf op de berg Nebo, dat God zelf hem begroef en dat niemand weet waar zijn graf is. Waarom deze moslimtraditie hier ontstond weten we niet goed. Misschien dat je bij helder weer de berg Nebo vanaf deze heuvel kunt zien. Misschien ook is een traditie van pelgrimage ontstaan op deze plek juist in de Goede Week als tegenwicht tegen de christelijke festiviteiten rond Pasen in Jeruzalem. Mozes wordt in ieder geval beschouwd als een van de grote profeten in de Islam. De *maqam al-nabi Musa* (de tombe van de profeet Mozes) is gebouwd door sultan al-Zahir Abu al-Fatah in 1269/1270. Rond 1920 breken er onlusten uit en is de situatie zo onrustig dat de pelgrimages naar deze plaats, waar honderden of duizenden moslims op af konden komen, werden verboden. Na 1948 wordt opnieuw geprobeerd om de feesten nieuw leven in te blazen, maar daar steekt Israël een stokje voor. Nu trekken kleine groepjes er naar toe en kan er gebeden worden in de moskee. Toen wij er waren was er juist een schoolklas, die door een moslimlerares wegwijs werd gemaakt in de traditie rond deze plaats. De plaats is belangrijk in het kader van de Palestijnse identiteit.

Jericho

We reden verder naar Jericho. Ik zag ergens langs de weg een grote sleutel met de tekst: ‘We will come back.’ Dat slaat op Palestijnse vluchtelingen die uit hun plaatsen verdreven zijn en die zo willen duidelijk maken dat ze eens zullen terugkeren. De buschauffeur kon de tijd goed gebruiken om een nieuwe band te gaan kopen: hij had de reserveband bij het graf van Mozes al gebruikt ter vervanging van de band waarin een grote bout zat. Jericho is gebied A, dat dus geheel onder Palestijns bestuur valt. Onze Joodse gids was al eerder uitgestapt en zou later weer opgepikt worden.

Jericho is een oeroude plaats. Het is een van de eerste georganiseerde stedelijke samenlevingen ter wereld. Er zijn opgravingen van o.a. een toren, die mogelijk tot 9000 jaar terug gaat in de geschiedenis, wat een ongelooflijke tijd terug is. Geologisch ligt Jericho op een breukvlak, wat de aardbevingen in dit gebied verklaart. In prehistorische tijden lag hier een oerzee. Jericho wordt wel de palmenstad genoemd. Het water uit de omliggende heuvels en uit de wadi Qelt vloeit naar de lagergelegen stad. Je kunt aan de lagen in de stad zien hoe het er economisch voor staat, vertelde Douwe. Als er veel hoge palmen staan, gaat het economisch voor de wind. Ligt het accent op de vruchtstruiken, dan gaat het niet slecht. Als je daarentegen veel lage gewassen ziet, zijn het economisch slechtere tijden. Nu zag je heel veel lage gewassen.

We bezochten de Tel Jericho, waar tal van opgravingen gedaan zijn. Vooral archeologe Catherine Canyon heeft hier haar sporen verdiend. Archeologie is lang een bewijsplaats voor de bijbelse verhalen geweest. Bekend is een ouder boek van Werner Keller, met de veelzeggende titel *De bijbel heeft toch gelijk*. Dat theologische verhaallijnen en historische werkelijkheid vaak op elkaar botsen, is een inzicht dat nog lang niet altijd gedeeld wordt.

Uit de Bijbel kennen we uiteraard het verhaal van Jozua, die Jericho veroverd door er zeven keer omheen te trekken waarna de muren ineens stortten (Jozua 6). Probleem is, historisch gezien, dat er uit deze tijd van de inval, die ong. 1200 gedateerd wordt, geen muren te vinden zijn. Die waren er niet, volgens Douwe, omdat het toentertijd waarschijnlijk een welvarende stad was, die geen muren nodig had. Er zijn wel oudere sporen van muren aangetroffen uit eerdere tijden. Voor de mensen die de Bijbel heel

letterlijk willen blijven nemen is dit echter geen probleem: ‘de boel was zo goed in elkaar gedreund’ (Douwe), dat er niets meer van over was. Of je zegt dat er nog andere *telliem* zijn, waar mogelijk de oude stad Jericho gelegen heeft. Zo kun je je gelijk altijd bewijzen.

Herodes heeft hier zijn zomerpaleis laten bouwen. Douwe typeerde hem als een megalomane man met een schizofrene inslag, iemand dus die zo gek als een deur was, maar die wel fantastische gebouwen kon laten maken. Er is ook een paleis uit de tijd van de Omajjaden gevonden.

Tegen de berg aan ligt een Grieks-orthodox klooster. Op een van de toppen van de berg wordt het verhaal van Jezus’ verzoeking in de woestijn gelokaliseerd. Elk verhaal creëert zijn verhaal. Toen we wegreden, zagen we bijna tegen de stad Jericho aangeplakt een Joodse settlement, *Wered Jericho*. De politieke realiteit is nooit ver af. In het gidsje dat ik heb gekocht, komt dit ook terug: ‘Een gids is altijd het product van zijn tijd; omstandigheden en condities veranderen voortdurend. Dit geldt in het bijzonder voor een regio die gestempeld is door voortdurend conflict.’ Op de laatste bladzijde wordt een korte chronologie van Palestina gegeven, die eindigt (zij het tussen haakjes) met de Hamasoverwinning op 25 januari 2006.

Opgravingen Bet She’an

Na een heerlijke falallemunch in het winkelcentrum van het moderne Beisan, liepen we naar de volgende opgraving, die van de antieke stad Beth She’an. In de Bijbel komt Beth She’an een aantal keer voor. Het meest tot de verbeelding sprekend is wel de strijd tussen koning Saul en de Filistijnen. In het gebergte van Gilboa, dat we zagen liggen, sneuvelden op één dag Saul, zijn zoon Jonathan en twee andere zonen, zijn wapendrager en al zijn mannen. Saul werd in de pan gehakt. De Filistijnen sloegen het hoofd van de dode Saul af en hingen zijn lijk aan de muren van Beth She’an (1 Samuël 31:10).

Later, in de tijd van Alexander de Grote en zijn opvolgers, werd Beth She’an een hellenistische stad. De Romeinen legden een prachtige stad aan op dit deel van de handelsroute tussen Egypte en Babyloonië. De stad kreeg een andere naam: Scythopolis, een van de tien Romeins-hellenistische steden in dit gebied (*Dekapolis*). De stad kwam tot bloei. De rabbijnen waren zo verrukt over deze stad, dat ze zeiden: ‘Als ergens het paradijs is, dan moet Beth She’an de drempel zijn.’ In de Byzantijnse periode bleef het een authentieke en welvarende stad tot een gigantische aardbeving in 749, net in de Arabische tijd, in één klap een einde maakte aan deze beschaving. In 1948 wordt de Arabische bevolking verdreven. Er vindt een geweldige immigratie plaats van Sefardische Joden uit Egypte, Irak, en andere landen. Dit waren veelal armere mensen met lagere opleidingen. De toenmalige politiek van voornamelijk Asjkenazische Joden (oorspronkelijk vooral uit Oost-Europa afkomstig) was zeer bevoogdend ten aanzien van deze nieuwe groepen. Ze concentreerden de armere Sefardische Joden in zogenaamde ontwikkelingssteden. De naam had een ongunstige klank. In Beth She’an (de oude naam was al lang weer teruggekeerd) was een sterke werkloosheid. Een belangrijke familie was de familie Levy, van wie David Levy het tot minister schopte. Tegenwoordig vinden veel mensen werk in de werkprojecten rond de opgravingen.

De naam Bet She’an betekent waarschijnlijk ‘Huis van de Slangengod’ en moet wel slaan op de Dionysiuscultus. De stad is weer gedeeltelijk opgebouwd en als je er rondloopt krijg je een schitterende indruk van het stratenplan. Langs de Cardo, de Palladiusstraat, zijn de zuilen weer opgericht. Er is een replica van een mozaïek van de godin Tuchy (de Deugd) te zien. Het origineel is door vakkundige dieven ontvreemd. We liepen de heuvel op, waar resten van een Egyptische tempel te zien zijn. Het uitzicht was schitterend. Als extra attractie staat er de kale boom waaraan Judas in de film *Jesus Christ Superstar* zich heeft verhangen. De boom moet nu met ijzer bij elkaar gehouden worden.

In het theater riep Douwe om akoestisch-technische redenen van beneden af: ‘A horse for a man’, waarop iemand van boven terugriep dat hij naar de wc wilde. Het had een scène uit Monty Python kunnen zijn. We liepen nog even naar het badhuis, dat in de oudheid een sociale ontmoetingsplaats was.

Tabgha

Onze laatste halteplaats op weg naar Nes Ammim was Tabgha, waar de kerk van de broodvermenigvuldiging staat. Tabgha is een Arabische samentrekking van *Heptapegon*, wat (land van) de zeven bronnen betekent. De kerk die er nu staat is een moderne kerk uit 1982, gebouwd op het grondplan van de vijfde eeuwse Byzantijnse kerk die er eerder gestaan had. De allereerste kerk verrees in 350. In 1932 werden de restanten van de vorige kerken opgegraven door de archeologen Mader en Schneider.

Niet te missen zijn de mozaïeken, waaronder de beroemdste met de twee vissen en de vier (!) broden. Vier broden, niet vijf, zoals een van de verhalen van de wonderbare spijziging vertelt. Het vijfde brood is - zo luidt een aannemelijke verklaring - op het altaar: Christus zelf is het vijfde brood. Ik heb – net als vorig jaar - een kaarsje (eig. waxinelichtje) aangestoken en ben even in de kerk gaan zitten. Even geen toerist, maar een pelgrim.

Na deze lange dag was er na de maaltijd een korte evaluatie. Ik heb er geen aantekeningen van gemaakt en ben totaal vergeten waar het over ging. Zal dan wel niet belangrijk zijn, zou Simon zeggen.

Vrijdag 4 februari

Rabbin Tsvi Berger en de parasha van de week

Terwijl het merendeel van groep een korte rondleiding over Nes Ammim kreeg van Simon, schreef ik aan mijn verslag. Het weer was slecht. Regen en veel wind. Om negen uur leidde de Conservative rabbin Tsvi Berger ons in in de *parasha* (het Toragedeelte) van de week, namelijk *parasha Teroema* (Exodus 25:1 – 27:19). Snel sprekend bracht deze rabbin de tekst binnen de kortste keren tot leven. Tsvi Berger is sinds 1987 in het land. Is het leven hier al van een grote complexiteit, de tekst van de *parasha* is dat zeker ook, stelde hij. De tekst gaat over het maken van de *misjkan*, de tabernakel, de draagbare tempel om zo te zeggen. Wat is de context? Nog maar net zijn de geboden op de Sinaï gegeven. Vier van de vijf Toragedeeltes in deze hoofdstukken gaan over het maken van de tabernakel. Vergelijk dat eens met de Toragedeelte over de schepping in Genesis 1: dat is er maar één. Je zou verwachten dat er een grotere nadruk op de schepping zou liggen en dat er minder aandacht zou zijn voor zoiets kleins als een draagbare tent. Het bijzondere is, dat de twee - schepping en tabernakel – met elkaar zijn verbonden. In Genesis 2:1 staat dat God zijn schepping *voltooidde*. Dat zelfde woord *voltooiën* (*wajechal*) komt terug aan het einde van deze Toragedeeltes: Mozes *voltooidde* zijn werk (Exodus 40:33). De rabbinen zien een link: Net zoals God de wereld schiep, zo moeten wij de wereld scheppen. Het maken van de tabernakel is menselijk werk en het is belangrijk werk. Het is het maken van een spirituele wereld, het brengt heiligheid in onze wereld.

Hier maakte Berger even een uitstapje. God wordt altijd als heilig beschreven. God is fundamenteel apart, afgezonderd van deze wereld. Je zou kunnen zeggen dat de hele wereld getuigt van Gods heiligheid. Waarom hebben we dan nog gebouwen nodig? Er zijn tegenwoordig spirituele zoekers die geen enkele behoefte aan gebouwen hebben, maar het zoeken in zichzelf of in de natuur. Het antwoord ligt hierin: het maken van de tabernakel is een menselijke scheppingsdaad.

In Exodus 25:8 staat dat Gods aanwezigheid niet in de tabernakel, het gebouw, zelf is, maar in de mensen: ‘ En zij zullen Mij een heiligdom maken, dat Ik in het midden van hen wone.’ De goddelijke immanentie is in mensen, in de gemeenschap (*community*). Dit heeft implicaties voor de ontwikkeling van het Jodendom gehad. Je kunt diepe religieuze ervaringen hebben helemaal op jezelf – sommige mensen hebben dat -, maar grote nadruk ligt er altijd op de gemeenschap. Vandaar ook het concept van *minjan*: er moeten tien volwassenen (mannen in het orthodoxe jodendom) zijn boven de leeftijd van *bar* of *bat mitswa* om een dienst doorgaan te laten vinden. Met andere woorden: iedereen is nodig, je hebt elkaar nodig, je kunt het niet alleen. Het individu vindt zijn of haar vervulling in wat de gemeenschap doet.

Het woord *misjkan* in het Hebreeuws roept allerlei nieuwe associaties op. Een van de letters is een *sjin* (*ש*), dezelfde letter die ook gebruikt wordt voor *Sjechina*, de goddelijke aanwezigheid.

Tsvi Berger liet nog wat licht vallen op de naam van de *parasja*: *Teroema*. Dat woord kom je tegen in Exodus 25:2 en betekent gave, bijdrage. *Teroema* wordt in de Statenvertaling vertaald met ‘hefoffer’. Speels dacht Berger verder: als je geeft, wordt je ook opgetild. Geven verheft je.

De Tora, ging Berger verder, kun je met verwijzing naar Spreuken 3:18, vergelijken met een levensboom. De Tora wordt in de synagoge opgeborgen in een ark (*aron*). Dat is hetzelfde woord als de ark van het verbond, die in de tabernakel stond. In Exodus 25:10-11 staat dat de ark gemaakt moet worden van hout en van goud. Het hout staat voor leven (levensboom), voor groei en interpretatie. Het goud staat voor het eeuwigdurende, dat wat blijft, traditie. Iedere religieuze traditie, ook het Jodendom, balanceert tussen deze twee kaders. De ark en de tabernakel staan symbool voor de Joodse geschiedenis:

we hebben een tent nodig. Heden tendage is er in het Joodse leven geen tempel, er is wel de mondelinge en schriftelijke Tora. Zo kan de *misjkan* /tabernakel een 'roadmap' worden van religieus leven. Over het concept van heiligheid voegde Berger nog iets toe. Er zijn mensen die zeggen dat *kedoesja* ofwel heiligheid immanent in de mensen en in het land zit. Joden zijn uitverkoren en het land is gegeven aan de Joden. Er zijn ook mensen die daarentegen zeggen dat er geen heiligheid per definitie is. Er is wel een heiligheid die zich uit in het doen van de geboden. Heiligheid is dan niet iets wat je hebt, maar wat je moet doen. Bij deze laatste opvatting voelde Berger zich het meest thuis. 'We moeten heiligheid in de wereld brengen, dat is onze taak,' besloot Berger. Hij had ongetwijfeld nog veel meer willen zeggen, maar hij gaf ons al veel stof tot nadenken. Deze rabbijnse wijze van teksten associatief met elkaar verbinden en bovendien voortdurend een speelse maar relevante verbinding maken met het leven van vandaag, heeft wel wat.

Holocaustmuseum Lochamei Hagetaoth

Met de bus gingen we naar het *Getto Figher's House Museum* (zie <http://www.gfh.org.il/eng/>). Dit museum, het op een na grootste Holocaustmuseum in Israël en het eerste, werd in 1949 geopend, dus nog voor *Jad Vasjem* in Jeruzalem. Het werd opgericht door een aantal overlevenden van de Holocaust: leden van de Joodse ondergrondse in de getto's in Polen, zoals de verzetsmensen uit het getto in Warschau. Zij wilden een gedenkplaats oprichten van de Sjoa en het Joodse verzet. We werden ontvangen door Tania Ronen in het kindermuseum *Yad LaYeled*. In de ronde ruimte waarin we zaten, was op de grond de tekst van Pavel Friedman, een jonge in de oorlog omgebrachte Jood: 'Butterflies don't live here in the ghetto.' Recht boven deze tekst, in de koepel, waren kleurige vlinders afgebeeld. Tania vertelde dat het museum kinderen als vlinders wilde maken: mensen die vrij kunnen zijn, in vrijheid en blijdschap kunnen leven. Over de situatie in het Midden-Oosten zei ze: 'Ik ben bang dat het Midden-Oosten gaat bloeden, kinderen worden weer de dupe.'

Naast het museum bevindt zich nog steeds de kibboets. Aan het museum is eveneens *The Centre for Humanistic Education* verbonden, met educatieve programma's. Van 25 verschillende scholen in Galilea komen Joodse en Arabische/Palestijnse jongeren naar het centrum voor een driejarige cursus. Ze leren elkaars geschiedenis: het Joodse trauma van de Holocaust en het Palestijnse trauma van de Nakba (de ramp van de verdrijving in 1948). We hadden maar kort gelegenheid om verder rond te kijken. Op mij maakte de tentoonstelling over Janusz Korczak, de Joodse pedagoog en schrijver die in 1942 meeging met kinderen die weggevoerd zouden worden, en daarbij zelf ook om het leven kwam.

Akko

We reden door naar Akko. Na een uitgebreide lunch, waarbij ik kennis maakte met Dineke Havinga, die Annemarie van Anandel twee weken vervangt als pastor in Nes Ammin, gingen we Akko in, waar Douwe losbarstte in een prachtig verhaal over de geschiedenis van deze plaats. Akko was de enige natuurlijke haven aan de kuststrook. In het Nieuwe Testament wordt de plaats Ptolemaios genoemd. Er zijn twee belangrijke momenten in de geschiedenis van de stad aan te wijzen: de kruisvaderstijd en de tijd van Napoleon.

Kruisvaders waren in de middeleeuwen vooral Franken, en vanaf die tijd zijn mensen uit het westen altijd Franken genoemd, tot op de huidige dag. Akko was het laatste bastion van de kruisvaders. Napoleon heeft weer veel later tevergeefs geprobeerd om Akko in te nemen. Hij stuitte echter op weerstand van de Engelsen met hun generaal Nelson, die de zee beheerste. En in Akko heerste de slager van deze regio: El-Jazzar. Napoleon werd bijna vernietigend verslagen bij Har Megiddo. Op deze plaats hebben talloze legers overwinningen behaald en zijn nog meer legers in de pan gehakt. Vandaar dat Har Megiddo het Armageddon wordt: de plaats waar de eindstrijd gevoerd wordt. In het leger van Napoleon brak tot overmaat van ramp de pestepidemie uit. Napoleon bezocht nog een hospitaal in Jaffa. De grote kleine man, megalomaan als hij was, deed vervolgens wat hij altijd deed als hij verloor: hij vertrok spoorlags.

We liepen door Akko heen, bezochten een onderaardse gang van de Tempeliers en liepen snel door de soek naar de El-Jazzar moskee, waar de slachter van Akko met zijn zoon begraven ligt. Niet echt een plaats waar je in devotie stil voor staat. De moskee is prachtig, we keken er even rond (twee mannen waren aan het bidden) en liepen toen langs de haven weer terug. Er stond een stevige wind. Heerlijk om uit te waaien.

Erev Sjabbat. Ontmoeting met betrokkenen bij Nes Ammim

Op Nes Ammim begon de *Erev Sjabbat*, de sjabbatsmaaltijd op vrijdagavond. Omdat we vanwege ons grote aantal niet aan konden schuiven bij de vrijwilligers van Nes Ammim, schoven Frans van der Sar en Annemarie van Andel bij ons aan. Annemarie is de pastor van Nes Ammim en haar echtgenoot Frans is coördinator en *facilitator* van diverse dialoogactiviteiten op Nes Ammim. Er was een korte op de Joodse sjabbatsavond geïnspireerde liturgie, die een beetje als een nachtkars uitging.

Daarna was er in de synagoge beneden een ontmoeting met Annemarie van Andel, Frans van der Sar, Tania Ronen uit het Joodse dorp Regba (we hadden haar eerder die dag ontmoet) en Youssef Mubarki uit het Arabische dorp Mazra'a. Tanja, dochter van een Duits-Joodse vader en een Nederlandse moeder, is in feite opgegroeid met Nes Ammim en dat zelfde geldt ook voor Yoessef. Nes Ammim is een West-Europees christelijk dorp in het Noorden van Galilea, gesticht in 1963 vanuit de gedachte van solidariteit met mensen die de Holocaust overleefd hebben. Nes Ammim betekent 'teken voor de volken', en volgens Tanja ook 'wonder van de volken'. Het is moeilijk te omschrijven wat Nes Ammim nu precies in de loop van al die jaren geweest is en nog is. In ieder geval een losvast verband van vrijwilligers, tijdelijke bewoners, en andere betrokkenen die zich eerst toelegden op de ontmoeting en de dialoog tussen joden en christenen, maar gaandeweg ook met de dialoog: die tussen Joden, christenen en moslims. Soms via studie, soms via seminars en lokale dialoogactiviteiten, of via het guesthouse. Simon en Riet hebben hier in de jaren zeventig en in de jaren negentig gewoond en gewerkt. Nu wordt er gedacht aan een '*mixed village*', een dorp waar Joden, moslims en christenen samen leven, zoals nu in Neve Shalom gebeurt. De Israëliische autoriteiten staan hierbij niet echt te springen, maar kunnen dit nooit officieel tegenhouden, al zijn er altijd wegen te vinden om te traineren. (Zie verder <http://www.-nesammim.org/nl>). Een paar uitspraken. Frans: 'Nes Ammim is een plaats van ontmoeting en dialoog. Om elkaar te ontmoeten is een zetje nodig. Nes Ammim faciliteert deze ontmoetingen.' Yoessef: 'Een van de redenen van de stagnatie in het Midden-Oosten is het gebrek aan kennis van elkaar.' En: 'Het maakt voor mij niet uit of ik bid in een moskee, een kerk of een synagoge. Ik bid overal tot dezelfde God.' Tania over Nes Ammim: 'Je kunt een plaats verlaten, maar een plaats verlaat jou nooit. En: 'Vandaag is Nes Ammim nog veel belangrijker dan het ooit geweest is. Het Midden-Oosten staat op ontploffen.' Nes Ammim is in een nieuwe cruciale fase beland. Er zal een doorstart gemaakt moeten worden met een nieuw perspectief. Zoals Douwe het zegt: Nes Ammim kan een platform en een dak zijn. Dat kan deze plaats zijn, omdat wij geen deel van het probleem zijn, wij zijn niet verantwoordelijk voor de methoden die gehanteerd worden. De betrokkenen zelf zijn verantwoordelijk, zij doen het, Nes Ammim maakt alleen maar deze ontmoetingen mogelijk. Tanja voegde hieraan toe: 'We zijn gek, help ons een beetje in te zien dat we gek zijn.' Frans en Annemarie maakte overigen een vermoeide indruk.

Het bier smaakte best in de bar.

Zaterdag 5 februari

Maha El-Taji Daghash

Vandaag een stralende dag. We vertrokken vroeg naar Haifa. Het was stil op de wegen. Vanwege sjabbat was de stad uitgestorven. In het Mossawa centrum *The advocacy Center for Arab Citizens* (<http://www.mossawacenter.org/>) werden we ontvangen door dr. Maha El-Taji Daghash. Maha spreekt zeer snel en bevlogen. Ze wil zoveel zeggen, dat ze bijna over haar woorden struikelt. Over zichzelf spreekt ze als een seculiere moslim, die misschien nog meer Boeddhist is, en een wereldburger. Pas is ze vanwege haar huwelijk met een Palestijnse man Israëliisch staatsburger geworden. Deze procedure heeft wel 6 jaar geduurd. Nu heeft ze twee paspoorten: een Israëliisch en een Amerikaans. Haar geschiedenis is bijzonder. Het heeft de ingrediënten aangeleverd voor haar persoonlijke motivatie om haar leven in dienst te stellen van vrede en verzoening. Haar vader is opgegroeid in Ramle. Haar grootvader was er burgemeester. In 1958 is het gezin van haar vader uit Ramle verdreven en werden ze vluchtelingen. Een zwerftocht begon. Een tijd lang heeft ze in Libië gewoond. Ze herinnert zich een schrijnend voorval uit die tijd. In 1969 kwam Khadaffi aan de macht. Joden verlieten Libië en vluchtten naar Israël. Op een dag zat ze – ze was 14 – bij haar vader in de auto. Op straat liep een oude Joodse man te schuifelen. In haar vader ontwaakte een woede over het lot van zijn familie in Ramle, over wat de Joden hen hadden aangedaan. Hij begon met zijn auto de oude man op te jagen en lachte. 'Diep

van binnen voelde ik, dat dit niet juist was. Mijn vader is een goede man, maar hier had de bitterheid hem in zijn macht.' Zo is Maha's directe familie gestempeld door bittere ervaringen.

In april 2010 ontmoette ze een Amerikaans-Joodse vrouw. Ze keken elkaar in de ogen en er was een bepaald soort klik. Ze kwamen met elkaar in gesprek. Ze bleken een vreemd soort verwantschap met elkaar te hebben. De moeder van deze vrouw was een van de soldaten, die direct na de verdrijving van de Arabische bevolking Ramle was binnen getrokken. In de huizen had ze nog het eten op tafel zien staan. 'Vanaf dat moment is er een verdriet in haar leven geslopen, die er nooit meer helemaal uit is gegaan,' vertelde deze vrouw.

Maha vertelde zo het ene na het andere verhaal. Toen zij zelf in 1986 een *summercourse* in de Verenigde Staten volgde, was er een Israëli in haar klas. Ze kon nauwelijks ademen, zo geblokkeerd voelde ze zich. 'Omdat ik een paper over het Midden-Oosten wilde schrijven, en hij ook, zei onze docent dat we maar samen moesten werken.' Na lang aarzelen deed ze dat en die samenwerking was een van de bepalende momenten in haar leven.

Maha is verbonden aan verschillende organisaties. Ze is betrokken bij *Mossawa*, die opkomt voor de rechten van Palestijnse burgers; bij het Abraham Fund, dat zich o.a. bezig houdt met de bewustwording en training van Israëlische politieagenten, die immers tussen bevolking en overheid in staan (<http://www.abrahamfund.org/>). Van 2004-2008 leidde ze groepen uit de V.S. in het kader van het *Compassionate Listening Project* (<http://www.compassionatelistening.org/>). Uitvoerig vertelde ze over een project, dat van 2003-2009 liep: het samen herinneren van de catastrofes van de *Sjoa* en de *Nakba*, de beide trauma's van beide volken op onafhankelijkheidsdag: '*Independence Day-Nakba Day Event*'. Onafhankelijkheidsdag is voor Joodse Israëli's een dag van festiviteiten en euforische vrolijkheid, voor Palestijnse Israëli's een dag van rouw en verdriet. Maha vertelde dat bij haar bijzondere project groepen Joden en Palestijnen op de avond bij elkaar komen om elkaar te leren kennen. Er is een fijngevoelige lezing van de historicus Yair Boimel, die in staat is om over deze gevoeligheden rond *Sjoa* en *Nakba* de juiste dingen te zeggen, die beide partijen in hun waarde laat. Het gaat er niet om, om het lijden aan elkaar te meten, want dat kun je niet: ieder lijden heeft zijn eigen verdriet. Er wordt alleen maar (!) naar elkaar geluisterd. Aan het eind van de avond is er een lichtceremonie, waarbij kaarsjes worden aangestoken en je aan concrete personen kunt denken. 'Ik ontsteek lichtjes voor mijn vader,' zei Maha. De volgende morgen is er een gezamenlijk gebed en zijn er workshops, o.a. met dans en beweging. In 2009 is het project gestopt, omdat het te groot werd, en er te veel financiële risico's mee gemoeid waren. Nu vinden dergelijke herinneringsmomenten op bescheidener wijze plaats.

In haar verhaal noemde Maha verschillende cijfers en statistieken. De teneur van haar verhaal was, dat de Palestijnse burgers in vrijwel alle opzichten (sterftcijfer, levensverwachting, armoedegrens) het veel slechter doet dan de Joodse bevolking. Er zit iets onrechtvaardigs in hoe de Israëlische staat is opgebouwd. Er is geen grondwet, die je rechten als mens kunnen waarborgen. De staat wordt een Joodse staat genoemd, en dat is al direct de start voor ongelijkheid. Arabische burgers hebben een Israëlisch paspoort en betalen belastingen, maar ze voelen zich geen deel van de Joodse staat.

Over de recente ontwikkelingen in het Midden-Oosten zei Maha dat ze voor vele Joden beangstigend zijn. De relatieve stabiliteit is aan het wegebben. Bij sommigen is er zelfs het gevoel van wanhoop. Aan Palestijnse zijde wordt het anders beleefd. Er is een gevoel van identificatie met de burgers van Egypte die nu in opstand komen. Ook een gevoel van 'Yes!'. Ze kunnen bijna niet geloven dat er nu zoveel in beweging is.

Maha is realistisch, tegelijkertijd zet ze zich met hart en ziel in voor ontmoeting, vrede, verzoening, op welke bescheiden kleine schaal ook. Een woord dat enkele keren nadrukkelijk terugkwam is 'compassie'. Compassie heeft echter haar grenzen. Mensen als Maha zijn geweldig inspirerend.

Met deze fantastische vrouw maakten we nog een korte wandeling door een oude wijk Wadi Nisnas van Haifa, waar allerlei kunstwerken aan de muren van de huizen hangen.

Melkitische priester Abuna Andrao

We reden met de bus naar Sefar'am (of Shefa-Amer in het Arabisch) in Galilea. Daar hadden we een korte ontmoeting met de priester Abuna Andrao, in de moderne Grieks-Katholieke kerk. Andrao, een relatief jonge, zwartharige en ongetwijfeld knappe man, vertelde iets over de geschiedenis van de Grieks-Katholieke Kerk (Grieks-Orthodox in stijl en liturgie, maar gelieerd aan de Rooms-Katholieke kerk: de paus is het hoofd). 'We zijn geen brug tussen de twee tradities,' zei hij realistisch. Over de iconen in zijn kerk was hij relativerend, het is een '*cocktail of icons*', een mengelmoesje van wat toe-

vallig gegeven of gedoneerd is. 'Normaal gesproken neem je een stijl en een verhaal, hier hangt alles door elkaar heen.' In zijn kerk komen weliswaar nog wel veel jongeren en kinderen. Maar hij was pessimistisch gestemd over de toekomst van de christelijke kerk überhaupt in Israël. De jongeren trekken weg naar landen waar ze een betere toekomst kunnen opbouwen.

Elias Jabbour en het House of Hope

Aan de overkant van de straat lag het *House of Hope*, een vredes- en dialoogcentrum, waar een ontmoeting plaatsvond met Elias Jabbour. Jabbour, een Grieks-katholieke Arabische christen, die ook lid van het *Local Dialogue Committee* van Nes Ammim. Met zijn *House of Hope* wil hij het proces van *Sulha* (Arabisch voor 'verzoening') tussen de verschillende bevolkingsgroepen bevorderen. Een wat ouder boekje van zijn hand heet dan ook: *Sulha, Palestinian Traditional Peacemaking Process*. Jabbour ontving ons gastvrij. Elias is geboren in een Arabisch dorp onder Brits mandaat. Zijn vader was burgemeester. Omdat hij goed kon leren, zou hij een studiebeurs krijgen in Londen. Door het uitroepen van de staat Israël ging dat niet door. Hij studeerde later aan de Hebrew University. Het bezoek aan Coventry Cathedral in London in 1978 inspireerde hem tot het *House of Hope*. Coventry Cathedral was namelijk in de Tweede Wereldoorlog, al op 14 november 1940, door de Luftwaffe verwoest. Direct de morgen daarop werd besloten tot herbouw als een daad van geloof en hoop voor de toekomst. Het *House of Hope* bestaat nu dus 43 jaar. In de 76-jarige Jabbour is het vuur nog niet uitgedoofd. Jabbour vertelde dat Joden en Arabieren al meer dan honderd jaar met elkaar in conflict leven. Er is sprake van haat en geweld en dat roept de vraag op: wat is vrede in deze situatie? Om vrede moet het gaan, het is de enige garantie voor het voortbestaan van de mensheid. In het *House of Hope* gaat het voornamelijk om twee dingen: dialoog en studie van vredesvraagstukken, *pieceology*, zoals hij dat laatste noemde.

Een probleemloze samenleving is volgens hem een illusie. De Bijbel opent al met het verhaal van Kaïn en Abel: doodslaan is zo'n beetje de eerste daad in de schepping. Maar laat dit een les zijn: door de ander te doden, dood je het probleem nog niet. Het is uiterste noodzaak om ons denken te veranderen, vrede is de enige weg, voegde hij eraan toe. Of we sterven allemaal, of we leven allemaal samen. Vrede is vaak binnen handbereik, maar we zijn veel te koppig om vrede uit te proberen. 'Probeer vrede uit,' riep Jabbour met grootste armgebaren, 'er is altijd nog tijd voor oorlog.' En staat er niet in de Bijbel dat Kaïn en Abel samen hun vader begroeven? Er is dus wel samenwerking mogelijk.

Het Joods-Palestijnse conflict is het meest onnodige conflict ter wereld. Er is maar één oplossing: één staat waarin beide volken samen moeten leven. 'We moeten het land delen, er is geen andere optie. Samen leven is beter dan samen sterven.' Hij beseft wel dat de twee volken er samen niet uit kunnen komen: 'Help ons,' schreeuwde hij ons toe. Op de vraag of er organisaties of kerken achter hem stonden, schudde hij het hoofd: 'Alleen God staat achter ons.' Hij besloot met een kostelijke verhaal. Een vader had drie zonen en 17 kamelen. In zijn testament had hij bepaald dat de eerste zoon de helft van de erfenis zou krijgen, de tweede 1/3, en de derde 1/9. Omdat dat onmogelijk was met 17 kamelen – moesten ze in stukken gesneden worden? – vlogen de drie broers elkaar na de dood van hun vader in de haren. Een oude man zag dat een tijdje aan. Hij ging vervolgens naar de broers toe met zijn eigen kameel. 'Hier, neem deze maar, en verdeel de erfenis.' Dat deden ze: de eerste zoon kreeg de helft van 18 kamelen: namelijk 9. De tweede kreeg 1/3 van 18 kamelen, namelijk 6. En de derde kreeg 1/9 van 18 kamelen: 2 dus. Tot hun verbazing hadden ze met elkaar 17 kamelen onder elkaar verdeeld: $9 + 6 + 2 = 17$. De oude man liep naar zijn kameel toe: 'Dan kan ik deze weer mee terug nemen' en ging weg.

Evaluatie

In de tuin van Nes Ammim vertelde Douwe iets over het werk van de stichting, waaraan hij tot aan zijn pensioen verbonden is geweest: de stichting COME, *Communication in the Middle East* (<http://www.stichting-come.nl/>). Het is de voortzetting van het werk van Marius Groeneveld met de Jeruzalemseminars en de seminars voor de ontmoeting tussen Joden en Palestijnen op Cyprus. Douwe heeft dit werk overgenomen. De Cyprusseminars gaan nog steeds door. De Jeruzalemseminars zijn gestopt met de pensionering van Douwe, omdat er geen geld meer voor is. En wie kan Douwe vervangen? In feite is het particuliere initiatief van Simon en Douwe een geconcentreerd Jeruzalemseminar.

In de slotevaluatie in de synagoge van Nes Ammim kwam een aantal woorden steeds terug: 'overstelt door indrukken', 'verward', 'geroerd', 'bewondering voor de kracht van mensen', 'luisteren'. Er was diepe bewondering dat mensen het vol houden, toch telkens weer ergens de moed en de inspiratie van-

daan halen om zich te blijven inzetten voor verbinding tussen mensen. Iemand zei: 'In mij kolkt het.' Sommigen kwamen met fraaie uitspraken: 'Het is beter om een kaars te ontsteken dan de duisternis te vervloeken.' 'De zachte krachten zullen winnen.' 'Zonder heilige plek lukt het niet, al heb je dan ook direct een probleem.' Een prachtig Brits citaat verwoordde wat velen ervoeren: 'I am still confused but on a higher level.' Enkelen waren tot tranen toe geroerd door het kindermemoriaal in Lochamei Hage-taath. De een was 'ongelofelijk pessimistisch', de ander juist weer niet door de mensen die we ontmoet hebben.

Douwe en Simon vertelden iets over hun eigen motivatie om dit soort reizen te organiseren. Misschien moet je wel gek zijn om dit te doen, want wat wil je ermee? Waarmee zadel je mensen op? Wat kunnen zij immers aan dit immense probleem tussen Joden en Palestijnen doen? Toch blijkt het telkens weer van belang. Niet alleen om iets te leren van de complexe situatie in Israël. Maar ook om de eigen situatie en context met nieuwe ogen en nieuw perspectief te zien. De verwarring die je opdoet in Israël kan je leren om in je eigen omgeving te luisteren naar verschillende stemmen, misschien verward te raken om vervolgens wellicht nieuwe perspectieven te ontdekken. Zoiets, denk ik dat Douwe en Simon hebben willen zeggen.

In de avond werden verschillende liederen door een selecte groep uit volle borst gezongen. De halve bundel van Johan de Heer (John the Lord, werd hij een dag later genoemd) werd - soms tweestemmig - gezongen. Ik heb veel bijgeleerd. Daar kan ik mee thuiskomen in mijn gemeente. Via een seculiere omweg kwamen we uit bij enkele Taizéliederen, waaronder een lied dat ik zelf in mijn hart meedraag. 'In onze duisternis, ontsteek dan een lichtend vuur dat nooit meer dooft, vuur dat nooit meer dooft...' 'Dans nos obscurités, allume le feu, qui ne s'éteint jamais, qui ne s'éteint jamais...' Toen de meiden Mia en Margrietha sommige groepsleden gingen imiteren, werd het tijd om naar bed te gaan.

Zondag 6 februari

Caesarea

En nog is het programma niet over. Op weg naar het vliegveld doen we nog even Caesarea aan. Gelukkig. Ik houd van oude stenen en opgravingen die een verhaal vertellen. Herodes de Grote liet deze fenomenale stad bouwen in de periode 22-10 voor de jaartelling. Een grote haven werd aangelegd met lange strekdammen. Het werd een stad met theaters, pakhuizen, een renbaan aan zee. Herodes moet hiervan genoten hebben voordat hij overdekt met zweren volgens Douwe of verteerd door wormen volgens de Bijbel (Handelingen 12: 23) een ellendig einde kreeg in zijn zomerpaleis in Jericho – en zo hebben we de cirkel weer rond, zei Douwe met glimmende pretogen. Er zijn inscripties gevonden, met een verwijzing naar Pontius Pilatus: 'Pontius... prefectum Judaeae'.

Na het jaar 70 (de verwoesting van Jeruzalem) en zeker na 132-135 (de Bar Kochba opstand) werd Caesarea de hoofdstad van Palestina. De kerkhistoricus Eusebius van Caesarea leefde hier en werd er zelfs rond 313 bisschop, die het regelmatig met zijn collega in Jeruzalem aan de stok had. In de Arabische tijd werd Ramle de hoofdstad en verviel Caesarea. Tot de kruisvaarders in de 13^e eeuw er een nieuwe stad bouwden onder leiding van Lodewijk de Vrome. Onder de Ajjubben (een Koerdendynasty) werd Caesarea weer verwoest. In de Ottomaanse tijd was het een klein Arabisch vissersdorpje. De nieuwe geschiedenis vangt aan met de vestiging van een kibboets in de jaren '20 – '30 van de twintigste eeuw. Er vindt een illegale immigratie plaats. In 1948 worden de Arabieren verdreven. Niet lang daarna beginnen de eerste opgravingen. Douwe heeft er zelf ook nog geschept. Nu is er een fraai theater te zien. Terwijl we op de stenen banken zaten, begon een jonge vrouw een aria uit Carmen te zingen. We liepen langs de zee over de voormalige renbaan. Terwijl een grote groep koffie ging drinken, liep ik de opgravingen langs uit de tijd van Herodes en de kruisvaders. Ik zag zelfs nog een hop. Het was Douwe die me dit vertelde, maar zonder Mia zou ik nooit zo enthousiast over dit beestje zijn geweest. Iedere keer als ik nu een hop zie, zal ik aan Mia denken.

Slotwoorden

We zijn aan het einde van de reis gekomen. Terwijl ik dit schrijf zitten we in het vliegtuig op weg naar Zürich. Het duurde lang voordat we met z'n allen door de douane waren. Sommigen verloren hun geld, anderen bezaten hun ziel in lijdzaamheid, de meesten bleven gewoon vrolijk. Ongelofelijk wat je in een aantal dagen kan horen, meemaken. Het kan niet anders of de beelden, indrukken en flarden van gesprekken en ontmoetingen sudderen nog een tijdje na. Wat heeft deze reis gebracht? Het is eigenlijk nog te vroeg om dat nu te weten. Het moet allemaal bezinken. Toen ik vorig jaar een verslag maakte, zette ik enkele dingen op een rijtje. Die vind ik na deze reis nog steeds.

- Ontmoetingen met mensen voegen zeer veel toe aan een gewoon toeristisch bezoek of zelfs een pelgrimage, bezoek aan de heilige plaatsen.
- Uit de verhalen van Joden en Palestijnen blijkt hoe diep de trauma's zijn van beide volken. De Sjoa en de Nakba trekken diepe wonden, tot op de dag van vandaag. De enige weg tot elkaar is kennis te nemen van elkaars geschiedenis, te luisteren naar elkaars verhalen.
- Je kunt diep pessimistisch worden over de kansen tot vrede, sceptisch voor wat betreft een uitweg uit de impasse tussen Joden en Palestijnen. Kleine organisaties die zich inzetten voor vrede en verzoening laten zien, dat je kunt hopen tegen alle beter weten in.
- De positie van de Palestijnse christenen is zeer onderbelicht. In het Westen worden ze niet gezien of gehoord. De verhalen stemmen treurig: het Palestijnse christendom, de oudste vorm van presentie in 'het Heilige Land', staat op het punt te verdwijnen. Vanuit onze situatie zouden we meer betrokkenheid kunnen tonen, ook al is hun manier van christelijk geloven zo anders dan wij dat doen.
- De beide reisleiders, Douwe van der Sluis en Simon Schoon, hebben ons naar veel plaatsen en personen gebracht, zonder dat ze ons als groep een mening opdrongen. Hun devies: luister maar, kijk maar, laat op je inwerken. Ze kiezen niet partij, maar staan open voor heel verschillende vaak tegenstrijdige en elkaar uitsluitende standpunten en visies. Het gaat hen om betrokkenheid bij mensen, of ze nu Jood of Palestijn zijn. Als er al sprake is van partijdigheid, dan is het meervoudige partijdigheid. Dat lijkt mij in deze situatie ook gewenst
- Er zijn veel meer manieren dan praten, gesproken dialoog. Niet iedereen kan even goed praten of is daartoe opgeleid. Wat mensen wel kunnen is eten, samen eten.

En ik?

In een artikel van Douwe in het boek *Geloven in de dialoog* somt hij een aantal motieven op om naar het Heilige Land (dat vaak helemaal niet zo heilig is) te gaan. Een van die motieven, en de oudste, is pelgrimage: je bezoekt de heilige religieuze plaatsen of, in een moderne zin, je bezoekt de plaatsen die de *Sjoa* (of de *Nakba*, voeg ik eraan toe) in herinnering roepen. Dit doe je vooral voor jezelf. Een moderne motivatie is *fact-finding*: je gaat naar archeologische opgravingen, je wilt een beeld krijgen van historische gebeurtenissen. Kijken wat er echt gebeurd is. Spiritualiteit, historische en intellectuele interesse – het speelt allemaal door elkaar heen, ook bij mij. Vaak is het trouwens zo, schrijft Douwe, dat het zowel bij pelgrimage als bij *fact-finding* om een bevestiging en verdieping gaat van wat je zelf al gelooft of vindt. Dwars daar door heen en vaak haaks erop staan ontmoetingen met mensen. Die verwarren, die kloppen nooit met het beeld dat je van te voren gevormd hebt. Ontmoetingen met mensen, Joden, Palestijnse christenen, Palestijnse moslims, seculiere Joden en ga zo maar door – ze brengen je in aanraking met een complexe wereld waarin je uitgedaagd wordt om je eigen plaats daarin te bepalen. Die ontmoetingen, noem het dialoog, geven een extra motivatie om naar dit land te gaan. Ze schudden je door elkaar en je komt er een klein beetje herboren uit. Misschien kun je iets in je eigen context met deze nieuwe ervaringen.

Ik kan mijzelf hierin herkennen.

Ik houd van archeologie, van *fact-finding*, ik leef op bij ruïnes en stapels stenen. Geef mij een puinhoop met een verhaal erbij en ik ben gelukkig. Maar eigenlijk ben ik een *pelgrim*. Niet dat ik per se en zonodig de voetstappen van Jezus moet drukken of alle heilige plaatsen moet hebben bezocht (hoewel het ondertussen niet veel scheelt). Of dat ik alles wil herbeleven wat hier eens ooit is gebeurd. Want veel van wat de verhalen vertellen is waarschijnlijk niet historisch gebeurd, of niet op die manier.

Maar er worden wel verhalen verteld, die iets weergeven over wat mensen blijkbaar raakt, in vervoe- ring brengt, boven hen zelf uit tilt. Ik heb gemerkt dat dit land mij iets doet. De heilige plaatsen zijn ook in mijzelf. Het land met zijn conflicten, onverzoenlijke tegenstellingen, en schisma's zit in zekere zin ook in mijzelf. Ik ben op een innerlijke zoektocht, een pelgrimage, waarbij plaatsen op aarde soms iets van de hemel weerspiegelen. Ik houd ervan om gewoon ergens in een kerk of andere heilige plaats te zitten, te kijken en soms deelnemer te worden. Zoals in de Geboortekerk 's morgens vroeg. Of in de Heilig Grafkerk bij de processie van de Franciscanen. Of in Tabgha, zittend in de kerk, nadat ik net een kaarsje heb ontstoken. Niet wat daar mogelijk wel of niet gebeurd is, raakt me, maar de (pelgrims)traditie van soms al vele eeuwen lang. Mensen gaan op weg om iets te ontdekken van en in hun eigen ziel. Dat hebben ze eeuwenlang gedaan. En ik ben soms voor een tijdje een van hen. Mensen maken de plaatsen. Ik ben diep geraakt door de ontmoetingen en de *dialogoog* met Joden en Pa- lestijnen, religieus en niet-religieus. Hun vitaliteit, hun doorzettingsvermogen, hun visie, hun geloof, hun compassie. Dat laatste woord komt in verschillende bewoordingen in verschillende verhalen terug. Het sterkst of in ieder geval het meest expliciet in het verhaal van Maha. *Compassie* is ook de titel van het laatste boek van Karen Armstrong. Ik had het meegenomen op reis, maar ik heb geen tijd gevon- den om er een letter in te lezen. Ik las het in de gezichten van de mensen die we ontmoetten. In de ver- halen van de sprekers, Joods, moslim, seculier, schitterde dit woord door. Compassie is waar het om gaat in vele religies (en overigens ook vele seculaire levensvisies). Als ik denk aan Noam Tirosh, Jo- natan Schiff, David Neuhaus, Dalia Landau, Maha El-Taji Daghash, en de meeste andere sprekers en inleiders, dan denk ik aan compassievolle mensen. Ze geven inspiratie om het in de eigen situatie op eigen wijze vol te houden. Met dank aan Simon en Douwe, die dit mogelijk gemaakt hebben en die zelf ook gepassioneerde mensen zijn, mensen die een vuur brandend houden.

Beëindigd op 12.192 meter hoogte, op 279 kilometer van Zürich, met een buitentemperatuur van -71 graden.

Deelnemers:

Bovenste rij v.l.n.r.:

Corine Wepster, Boel Smit, Jaap de Lange, Taco Smit, Lucas de Groote, Pia Schouten-Klaasse, Marieke Dommerholt, Tineke Vreugdenhil-Wijnveen, Jaap van der Linden, Jannie Wilgenhof-Bronsvoort, Gé Batterink-Nijwening, Jo Benckhuijsen-Cijsouw,

Middelste rij v.l.n.r. :

Simon Schoon, Eeuwout van der Linden, Henny Tuut, Truus Rooda-Boerke, Lucy van de Voort-van der Meer, Eveline Struijk-Boers, Jan Polman, Jan Gerrit Zomer, Piet Vreugdenhil, Riet Schoon-Smit, Willem van der Sluijs, Gré van der Molen, Theo van Dolderen, Truus Groenendijk, Jan Peelen, Douwe van der Sluis, Margrietha Reinders, Jan Willem van der Molen, Mia Hogenhuis-van 't Riet

Onderste rij:

Gijs van de Voort, Annie Doornink, Mientje Bosman-Bronsvoort

Niet op de foto: Christel Fokkens-Adelaar